

**UNIVERZITA TOMÁŠE BATI VE ZLÍNĚ**

**Institut mezioborových studií Brno**

**Vliv rodiny na výchovu dětí mladšího školního věku**

**BAKALÁŘSKÁ PRÁCE**

**Vedoucí bakalářské práce :  
Doc. PhDr. Jaroslav Nevoránek, CSc.**

**Vypracovala:  
Petra Huňáčková**

**Brno 2005**

## **Prohlášení**

Prohlašuji tímto, že jsem bakalářskou práci na téma „Vliv rodiny na výchovu dětí mladšího školního věku“ vypracovala samostatně s použitím uvedených informačních zdrojů.

.....

Petra Huňáčková

## **Poděkování**

Ráda bych vyjádřila své poděkování vedoucímu bakalářské práce panu Doc. PhDr.Jaroslavu Nevoránkovi, CSc. za velmi cenné rady, připomínky a užitečnou metodickou pomoc, kterou mi poskytl při vypracování bakalářské práce.

Brno 2005

Petra Huňáčková

# OBSAH

|                                                                  |           |
|------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>ÚVOD</b>                                                      | <b>1</b>  |
| <br>                                                             |           |
| <b>1. RODINA A JEJÍ VÝZNAM</b>                                   | <b>3</b>  |
| 1.1 Definice a charakteristika rodiny                            | 3         |
| 1.2 Rodina jako domov                                            | 7         |
| 1.3 Typy rodiny                                                  | 8         |
| 1.4 Náhradní rodina a nerodinná výchova                          | 9         |
| 1.5 Funkce rodiny                                                | 10        |
| <br>                                                             |           |
| <b>2. VZTAHY V RODINĚ</b>                                        | <b>14</b> |
| 2.1 Autorita rodičů                                              | 16        |
| 2.2 Sourozenci a postavení dítěte v rodině                       | 16        |
| 2.3 Prarodiče a jejich výchovné působení                         | 18        |
| 2.4 Rodina a duševní potřeby dítěte                              | 19        |
| 2.5 Rodina a vývoj rodičovského chování a identity podle pohlaví | 21        |
| <br>                                                             |           |
| <b>3. RODINA JAKO ZÁKLADNÍ VÝCHOVNÉ PROSTŘEDÍ PRO DÍTĚ</b>       | <b>23</b> |
| 3.1 Typy rodinné výchovy                                         | 23        |
| 3.2 Rodinná atmosféra                                            | 26        |
| 3.3 Rodinné prostředí                                            | 27        |
| 3.4 Metody rodinné výchovy                                       | 27        |
| <br>                                                             |           |
| <b>4. DĚTI MLADŠÍHO ŠKOLNÍHO VĚKU</b>                            | <b>29</b> |
| 4.1 Duševní vývoj                                                | 29        |
| 4.2 Tělesný vývoj                                                | 32        |
| 4.3 Vstup dítěte do školy                                        | 32        |
| 4.4 Konflikty v rodině a změny ve školním chování dítěte         | 35        |

|                             |           |
|-----------------------------|-----------|
| <b>ZÁVĚR</b>                | <b>39</b> |
| <b>RESUMÉ</b>               | <b>41</b> |
| <b>ANOTACE</b>              | <b>42</b> |
| <b>LITERATURA A PRAMENY</b> | <b>44</b> |

# ÚVOD

Otázka rodiny a jejího fungování, zejména pak vlivu rodinné výchovy, je záležitost, která se týká každého z nás. A to i těch, kteří vlastní výchozí rodinu nemají a jsou vychováni prostřednictvím společenských institucí či ustavení, jež rodinnou výchovu nějakým způsobem nahrazují. Týká se jich snad ještě více proto, že jsou v mnoha ohledech a zejména dopadech nutně chybějících vlivů jaksi ochuzeni, znevýhodněni vůči ostatním. Rodina má pro rozvoj osobnosti vždy nepřehlédnutelný a zásadní význam.

Rodina jako prvotní formativní prostředí působí na dítě od samých prvopočátků jeho vývoje, už od prenatálního období, od narození přes období kojenecké, batolecí a předškolní a školní věk až po pubertu a svůj vliv a význam neztrácí ani v období dospělosti. Přitom každé vývojové období má pro rozvoj osobnosti člověka svá vlastní specifika a nezaměnitelný význam. Mladší školní věk není výjimkou, ač v porovnání s jinými vývojovými etapami, které jsou široce rozebírány v mnoha odborných pojednáních, je tento někdy až téměř opomíjen či zestručňován, snad v odraze Freudovského pojetí jako latentního, bezproblémového období života dítěte. Mnoho pozornosti bylo zaměřeno na první léta života dítěte, neboť v tomto období dítě není ještě schopno se o sebe nijak postarat, a proto nároky na péči ze strany rodičů jsou značné a je jim také věnována odpovídající pozornost. Svůj díl zájmu obsáhlo i období předškolního věku, které je spojeno s prvním odtržením od rodiny a samostatnou konfrontací dítěte s okolním světem bez rodičovské opory. Vstup do školy a vývoj dítěte v období ve věku prvních roků ve škole se pak jeví již jen jako obdobný proces, jakási druhá premiéra, varianta události, kterou dítě již prošlo a nějakým způsobem zvládlo, a v tomto duchu se také odvíjí očekávání dospělých, že věk spojený s počátky školní výchovy bude jen plynulým pokračováním vývoje započatého a nasměrovaného předškolním obdobím. Nutno říct, že se tak docela nemýlí. Na druhé straně však, školu je nutno reflektovat jakožto dříve nebývalé, na dítě působící další formativní výchovné prostředí. Jaký výsledek toto působení, i v kontextu s rodinným vlivem na dítě, bude mít, závisí do značné míry právě na rodině. Už jen z toho hlediska, jaký význam je v dnešní době vzdělání přikládán, a není asi třeba zdůrazňovat, že dobře položené základy, a to platí i pro umění se vzdělávat, mohou předejít mnoha výchovným potížím v pozdějším věku života dítěte, nehledě na důležitost zvnitřnění s edukací spojených hodnot, které se bez příkladu a podpory rodiny asi těžko samo od sebe uskuteční. Přitom ztotožnění se s přínosem vzdělávání je dnes nesporně určující prvek pro celý průběh života každého člověka, protože dnes nestačí už jen se po určitou

část svého života intenzivně vzdělávat a poté už jen nabyté vědomosti, znalosti a dovednosti využívat a zúročovat v nastoupeném povolání, protože nároky pracovní i společenské na celkovou osobnostní úroveň a její nepřetržitý vývoj v duchu stálého zdokonalování bezpochyby rostou a nadále porostou, a dostát jim jednoznačně vyžaduje celoživotní sebevýchovu, sebevzdělávání a zvyšování kvalifikace. A ačkoli toto je již jiná kapitola, přesto nelze pominout, že význam motivace má pro ochotu a vůbec úspěšné zhoštění se těchto požadavků zcela zásadní význam, a základy, které v tomto směru dítě získá, se mohou stát neocenitelným přínosem pro pozdější období. A je to právě rodina, která především dítě v tomto směru povede.

V neposlední řadě školní věk přináší dítěti i vznik mnoha nových přátelství, interakcí do nichž dítě vstupuje, konfrontaci s vrstevníky, a všechny tyto nově vzniklé sociální vztahy přenáší na dítě svůj vliv a tím zasahují do dřívější téměř výsadní rodinné výchovy. Na dítě jsou v tomto věku kladeny značné nároky na zvýšenou samostatnost a odpovědnost, a také na přístupnost novým vlivům, požadavkům a autoritám. Význam rodiny jakožto zásadního rodinného prostředí se ve světle těchto skutečností znásobuje, mimo jiné i proto, že je posledním obdobím ve vývoji dítěte, kdy ještě má na utváření osobnosti dítěte určující a přednostní vliv.

# 1. RODINA A JEJÍ VÝZNAM

Rodina je bezesporu nejstarší a nejzákladnější lidskou a společenskou institucí, jež existuje ve všech typech lidského společenství. V průběhu lidských dějin procházela mnoha změnami, týkajícími se její velikosti, složení, významu i postavení v té které společnosti. Vznikla zcela přirozeně už v samých prvopočátcích lidstva, v dobách dávného pravěku, kdy její ustavení bylo prostě holou podmínkou přežití lidského druhu. Člověk jako tvor nedokonalý a v porovnání s mnoha ostatními živočichy velmi fakticky nevybavený, neměl jinou možnost než se sdružovat ve společenství, jež by mu prostřednictvím spolupráce a ochrany umožnilo zachování života nejen svého, ale zejména také jeho potomstva. Neboť ustavení rodiny nebylo třeba k naplnění pohlavního pudu, který zprostředkovává plození a tak rozmnožování druhu, ale především naplňovalo potřebu ochraňovat, učit, vzdělávat a pro život připravovat své potomstvo. A právě tato schopnost ochrany a vzájemné pomoci zůstala, ač průběhem doby modifikována vzhledem k současným podmínkám života, i dnes životní potřebou, základním stavebním kamenem a účelem rodinné pospolitosti- svým členům poskytuje péči a ochranu, zejména v obdobích, kdy jedinec není sám s to se o sebe postarat, umožňuje mu stabilní existenci, výchozí postavení a způsob zařazení se do společnosti a okolního světa, poskytuje podmínky pro jeho další rozvoj a skýtá mu domov. Okruh člověku nejbližších bytostí a prostředí domova, samá podstata rodiny, je vlastně v určitém smyslu takovým malým světem samým pro sebe, ostrovem bezpečí a jistoty, v němž se člověk od okolního světa může vzdálit i se jemu v případě potřeby anebo zájmu otevřít. V každém případě rodina pro své členy mnohdy zůstává a měla by zůstávat potenciálním místem krátkodobého schování a útěku v dobách nepřízně a těžkostí v okolním komplikovaném světě, místem skýtajícím v kterémkoli životním období vědomí, že je kam se vrátit.

## 1.1 DEFINICE A CHARAKTERISTIKA RODINY

*„Rodina je označována jako základní jednotka lidské společnosti. Je to přirozené, nevýběrové společenství osob sestavené na základě biologické příbuznosti. Jejím hlavním a prapůvodním posláním a účelem je nesporně reprodukce, rodina je ale také především posvátným místem lásky, romantiky a sexuality. V jejím rámci se naplňuje mnoho funkcí, jednak je to již zmíněná funkce biologického přežívání lidského druhu, ale také přetrvávání kulturního dědictví,*

*materiálního zabezpečení, uspokojování citového a rozumového vývoje jedince a místa společenské kontroly v procesu socializace.“ (16 : 119)*

Rodina z pohledu dítěte je jeho základním životním prostředím, je institucí, která má možnost ovlivňovat vývoj dítěte od počátku, tedy v jeho nejcitlivějších životních fázích. Nejvíce, nejučelněji a nejpřirozeněji uspokojuje jeho základní psychické potřeby. V neposlední řadě pak je modelem mezilidských vztahů, které si dítě ponese dál do života a s nimiž bude měřit všechny další vztahy, do nichž v průběhu svého života vstoupí. (11 : 16)

Především je rodina místem uspokojování neprvotnější lidské potřeby, a to potřeby bezpečí. Podle úrovně životní jistoty, kterou dítě pociťuje v rodinném společenství, si utváří jistotu svoji, tedy sebejistotu a sebevědomí. Dítě potřebuje vyrůstat v prostředí stálém a citově příznivém, vřelém a přijímajícím, a právě takovým prostředím by právě rodina pro něj měla být. Životní jistota se tedy nejvýrazněji uspokojuje prostřednictvím hlubokých citových vztahů mezi dítětem a jeho rodiči, nebo mezi dítětem a těmi, kdo stojí na místě rodičů. Pro dítě totiž tvoří rodinu především jeho rodiče, přičemž za své rodiče přijímá ty, kdo se o něj mateřsky a otcovsky starají, a není pro něj důležité, zda jeho biologickými rodiči skutečně jsou, stejně jako vnější znaky rodiny nejsou pro něj tak důležité jako jsou tyto z pohledu dospělých. Pro dítě je tedy rodina místem hlubokých a trvalých citových vztahů, a čím jsou tyto vztahy slabší, povrchnější a krátkodobější, tím více se rodinná výchova blíží výchově nerodinné, a má ovšem na dítě i takové důsledky. (11 : 30)

Citová angažovanost v normálně fungující rodině se vyvíjí a přetváří spolu s dospíváním dětí, ale nepomíjí, a to je z hlediska zdravého citového i celkového vývoje každého člověka velmi zásadní moment. (11 : 16)

Rodina je tedy v zásadě společenstvím času, prostoru a prožitků. Výchova v rodině přitom není přímo závislá na tom, kolik času rodiče s dětmi stráví, nicméně určitý společný čas je samozřejmě nutný, aby se výchova vůbec mohla uskutečňovat, a analogicky je tomu se společným prostorem. V rodině se lidé poznávají důkladněji a hlouběji než kdekoli jinde, chovají se otevřeněji, přirozeněji a upřímněji, neboť vše co je obyčejným denním životem, je zde chtě nechtě přístupno všem. (11 : 35)

Rodina je také pro dítě specifickým vzdělávacím prostředím, a její jednotliví členové jsou vlastně v jistém smyslu učiteli, ale na rozdíl od jiných pedagogů, kteří na dítě v průběhu života působí, tito spočívají ve své vychovatelské roli celou svou bytostí a osobností. Vzdělávání v rodině pro dítě představuje prvotní školu života, v níž se vyučuje společnou činností, soužitím, sdílením životních hodnot, osobním vzorem, nápodobou. Tyto výchovné faktory se pak, jak se

ukazuje při bližší úvaze, příliš nezměnily od dob již zmiňovaného pravěku, principy zůstávají a jsou hluboce zakořeněny ve specifice lidského rodu. (11 : 36)

Rodina dle četných sociologických studií dnes v našich kulturních poměrech ztratila mnohé funkce, které jí dříve byly vlastní, přičemž mimořádného významu nabyly dvě z nich, které jsou nepochybně základní a rozhodující, totiž přinášet citové uspokojení všem svým členům a připravit dítě pro život v dané společnosti. Znamená to především, že v rodině nikdo nesmí žít na úkor druhého, a má-li být dítě dobře připraveno pro život ve společnosti, musí rodina dobře fungovat a všichni ti, kdo jsou jeho vychovateli, mu musí být dobrými vzory. Dítě nepřijímá poučky, jakkoli moudré a pronášené důmyslnými slovy, nýbrž přijímá to, co se děje v tisících drobných interakcí mezi členy rodiny v běžném denním životě, i tehdy, když si zpravidla vychovatelé ani neuvědomují, že dítě vychovávají. Záleží tedy především nikoli na tom, co říkají, ale především na tom, co skutečně dělají, jak se doopravdy chovají.

Na rodinu lze také pohlížet jako na určitý systém, přičemž jeho prvky tvoří jednotliví lidé sami o sobě, ale lidé ve vzájemných vztazích a vzájemné součinnosti, procházející určitým vývojem a vlastní dynamikou. Není to tedy jednodušší, vnitřně nediferencovaný útvar, ani pouhý statický soubor jednotlivců žijících každý svým životem. Je to dynamický systém vzájemných interakcí, vzájemných vztahů, vzájemné provázanosti. Chování jednoho každého člena rodiny vždy ovlivňuje všechny ostatní. Jestliže pak do nějakého systému vstupuje více členů, je pravděpodobné, že bude docházet k vytváření určitých podsystémů, které jsou v rodině dány nejčastěji příslušností generační, pohlavím nebo povahovými rysy. Přírozený podsystém tvoří obvykle oba rodiče, kteří vystupují v koalici či spojení, podobným podsystémem mohou pak být děti samotné, nebo matka s dcerou apod. Je nasnadě, že porucha v jednom podsystému, jednom prvku či jedné části systému se nutně projeví na fungování celku. Rodina jako systém je dále zapojena do širších společenských systémů, k nimž patří příbuzenstvo, přátelé, známí, sousedé a všichni ostatní, kdo jsou s rodinou nějakým způsobem ve styku. Rodině pomáhají, chrání ji, ale také ji někdy narušují, tísní a zatěžují svými nároky. Na rodinu však mají vliv ještě i širší společenské okruhy, jako zaměstnavatelé, škola, poradny, zdravotní služba, i další už neosobní společenské instituce, které nicméně mohou do života rodiny vstupovat velice významně. Jedná se o zákony a právní předpisy, pravidla společenského života, zvyklosti a tradice, sociální normy krásy a tělesné zdatnosti, obecně uznávané hodnoty, předsudky a pověry. V rodině jako v systému je zabudována, jako v každém systému, schopnost sebezáchovy a sebeopravy. Rodina narušená nebo zatížená nějakou krizí má tendenci obnovit svou normální funkci, třeba i za cenu určitých obětí. Působí tu vnitřní síly, které pracují naštěstí obvykle v pozitivním směru, proto se také velká většina rodinných krizí vyřeší sama, bez pomoci poraden

nebo podobných zařízení. Některé rodiny potřebují více pomoci než jiné, a pro ty je právě ustaven již zmíněný systém širších společenských institucí. Tyto instituce pak si kladou za cíl nikoli hned rodinu opravovat, přestavět či přebudovat, ale s rodinou v její sebeopravné tendenci spolupracovat, rozpoznávat pozitivní síly v rodinném systému a posilovat je, ujasňovat rodinné cíle jejího vlastního opravného snažení a pomáhat jí vyhledávat vhodné postupy a strategie.

(11 : 47 – 49)

Hlavními faktory, které odlišují výchovné působení rodiny od působení ostatních výchovných institucí, je předně vzájemné uspokojování duševních potřeb dětí a jejich rodinných vychovatelů. Podmínkou této vzájemnosti však je, aby tito vychovatelé dítě vnitřně přijali a byli osobně a životně angažováni na jeho osudu. Dítě pro svůj náležitý vývin potřebuje adekvátní přísun podnětů ze svého nejbližšího prostředí, potřebuje určitou stálost a přehlednost tohoto prostředí, potřebuje životní jistotu a vědomí, že je citově přijímáno a jasný výhled do budoucna. Dalším principem je trvalost a hloubka citových vztahů, vnitřní citové vztahy v rodině by neměly být povrchní ani dimenzovány ze dne na den, pro což je přirozenou podmínkou také určitá stabilita prostředí. Dalším klíčovým rysem rodinné výchovy je společná budoucnost, úzce související se zmíněným sdílením místa, času a prožitků. V rodině, na rozdíl od jiných výchovných institucí, není přísně oddělen životní čas a životní prostor vychovatelů a dítěte.

Rodina je školou života. Dítě se zde učí nápodobou dospělých vzorů, identifikací s nimi, společnou činností, sdílením radosti i starostí, pohody i nepohody. Pro rodinu je typický interakční model výchovy. Dítě v ní není pouhým pasivním příjemcem aktivního cílevědomého výchovného působení dospělých vychovatelů – naopak, obě strany jsou aktivní, vychovatelé dítě přijímají i dávají, vzájemně na sebe působí. Rodinný vychovatel je nutně účastníkem interakce, neboť každý projev dítěte se ho osobně dotýká. Mimořádně důležitý princip rodinné výchovy, který nelze nalézt v žádném jiném společenském útvaru, je princip soužití a sdílení, který je povýšen nad pouhou výchovnou technologii, kterou je jinak pedagogicky správně odměřené užívání odměn a trestů, ale které samotné nestačí. Jedině totiž tam, kde jsou si lidé vzájemně blízcí a jeden k druhému citově vázáni, se odměny dávají bez zásluhy a odpouští se bez odčinění. Lidé pak mají tendenci dělat radost jeden druhému, projevovat si vzájemně sympatie a vyhledávat příležitosti k citovým projevům. Každý dárek se tak stává mimo hodnoty materiální i hodnotou citovou a osobním poselstvím. Podstatným principem rodinného soužití je právě vzájemné obdarovávání radostí. V citové atmosféře rodiny má pak odpuštění velkou výchovnou účinnost, podstatně vyšší než trest sám ve své zastrašovací složce. Odpuštění znamená osvobození od pocitu viny na straně toho, kdo se dopustil prohřešku proti principu soužití a obnovení vztahu, který byl dočasně narušen, na straně toho, kdo trest uložil. (9 : 133-136)

Správná výchova nicméně dbá na plánovitě, soustavně a důsledně udílení odměn a trestů, čímž se u dětí pěstují dobré návyky a potlačují zlovyky. (11 : 44-46)

Interakce v intencích rodinné výchovy pak znamená především vzájemné předávání citových podnětů a vzájemné citové zaujetí. Jedině takto se může dítě naučit právě to, co dělá rodinu rodinou. Výměna podnětů mezi dítětem a jeho živým lidským okolím má určitá pravidla a řád, uskutečňuje se v pravidelných vzorcích a vše probíhá tak rychle a přirozeně, že to nelze ani dobře kontrolovat ani vůlí, ani rozumem. Není to jednostranný proces, nýbrž zcela osobitá, specifická součinnost, z níž mají výchovný prospěch obě strany, neboť obě strany také dávají a přijímají. Děti, které nemají možnost zažít si něco takového, jako například děti procházející nerodinnou výchovou ústavů, mají pak v pozdějším životě největší obtíže právě v citové interakci s druhými lidmi, nedovedou dobře dávat a přijímat, nejsou schopny náležité odezvy na dávanou přízeň a je pro ně problém hluboce se zamilovat a založit trvalé společenství s druhým člověkem, mít rád své děti apod. Do svého vztahu k dítěti si totiž člověk nese mnoho z toho, co sám jako dítě zažil a převzal od svých rodičů. (11 : 40 - 43)

Všechny tyto výše uvedené faktory rodinné výchovy jsou současně základní podmínky duševního zdraví, které je jednak záležitostí jedince, ale také se pozitivně promítá do dalších společenských okruhů.

## **1.2 RODINA JAKO DOMOV**

Pojem domova se v dětech vytváří již velmi brzy. Domov je nejen pro dítě místo, kde žijí lidé, které přijímá za vlastní, kteří k němu patří a k nimž ono samo patří. Lidé, kteří je přijímají se sympatií a bez předsudků, a kde chování je bez přetvářky. Pro děti školního věku se domov stává nejenom ústředním místem rodinných vztahů, ale jak již bylo předesláno, ústředním místem lidského vzdělávání. Děti zde poznávají postoje jejich blízkých k sobě navzájem, k prarodičům, příbuzným, přátelům a známým, spoluúčastní se kladení výchovných příkladů i kritiky.

Co rodiče vidí jako dobré a podstatné a co naopak odsuzují a kritizují, jak mluví o událostech veřejného života, politice, sousedech a známých, je všechno dětem učební látkou. V prostředí rodiny a denním neformálním samozřejmém soužití si děti podle vzoru svých vychovatelů vytváří postoje k životnímu stylu, přírodě, věcem denní potřeby a hodnotám vyšším, jako je přátelství, věrnost, solidarita apod. Domov je místo, kde se vytváří rodinná historie a prostřednictvím rodinného plánování výhledy do budoucnosti.

U dětí školního věku nastává vzhledem k domovu jeden důležitý moment – děti, které mají domov, kde se cítí bezpečně a příjemně, mají zpravidla výraznou tendenci přivést si do něj své kamarády a tak se o něj podělit a pochlubit se. Velmi důležité pro ně je, aby se členové rodiny předvedli v příznivém světle. V dětech se tímto posiluje vědomí domova a láska k němu. Co se pak týče následné konfrontace vlastního domova s domovem kamarádů, podstatné pro děti není materiální zajištění a vybavení, ale poznání panujícího citového ovzduší, a to samozřejmě platí o to výrazněji pro domov vlastní.

Domov už pro děti mladšího školního věku není jen místem osobní jistoty, nýbrž jakési království, kterému dítě samo vtiskuje pečeť své osobnosti. Dítě v tomto období vnímá domov jak něco, co není jenom pro něj, tj. pro jeho ochranu a bezpečí, ale je nyní také jeho. Čím je dítě starší, tím výraznější a pevnější podobu jeho pojetí domova nabývá. Narušení tohoto pojetí je tedy s postupujícím věkem dítěte stále náročnější, a tedy i svým způsobem nebezpečnější.

(9 : 100-101)

### 1.3 TYPY RODINY

1. **Základní** - tvořená rodiči a jejich dětmi.
2. **Širší rodina** - její součástí jsou i další příbuzní (prarodiče apod.). Výhodou dnes už méně časté širší rodiny je snazší obrana před osobními krizemi, jako rozvod, úmrtí jednoho z členů atd., neboť tak má jednoduše více lidí z nejbližšího okolí možnost poskytnout pomoc a emocionální podporu. (16 : 119)

1. **Úplná** - je složena z otce, matky a alespoň jednoho potomka.
2. **Neúplná** – kde chybí z různých důvodů jeden z rodičů. Neúplné rodiny existují vedle úplných přirozeně od počátku vzniku instituce rodiny jako takové, v průběhu celé historie, v důsledku více či méně nepříznivých životních situací a událostí – jako např. úmrtí jednoho z rodičů, emigrace, nepřítomnost jednoho z rodičů při výchově z důvodu vzdáleného zaměstnání (ačkoli dnes už překonávání vzdálenosti a i jiné komunikační možnosti nejsou zdaleka tak obtížné jako dříve v minulosti), či z důvodu dnes bohužel tak častých a aktuálních rozvodů, nebo z důvodu vážné nemoci nebo jiného postižení, kdy se rodič nemůže o dítě plnohodnotně postarat.

## 1.4 NÁHRADNÍ RODINA A NERODINNÁ VÝCHOVA

Instituce nevlastního rodičovství, stejně jako osvojení dítěte, je instituce stará jako lidstvo samo. Dítě je už při vstupu do světa vybaveno uměním přitáhnout si pomoc, zájem a náklonnost lidí kolem. Podobně dospělí zase disponují vnímavými mechanismy vůči těmto signálům dítěte.

Už kdysi dávno, v pravěkých dobách, bylo osiřelé dítě přijímáno za své dalšími, jinak pro ně cizími lidmi. V průběhu kulturního vývoje pak společnost pro tuto funkci ustanovila určité formy, způsoby a také nutná zákonná opatření. Z hlediska společnosti se totiž jedná o velmi důležitou záležitost, neboť takto dochází k záchraně jedince, který by jinak nepřežil, nebo by se nerodinnou výchovou deformoval tak, že by společnosti působil problémy namísto toho, aby žádoucím způsobem přispíval k jejímu rozvoji.

Do náhradní rodinné péče spadá i výchova ve vlastní, širší, nebo například po rozvodu nově doplněné rodině. Nevlastní otec a nevlastní matka, ačkoli nemají s dítětem geneticky nic společného, znají dobře svého nového partnera a rodiče dítěte, mohou tedy přinejmenším porozumět dítěti prostřednictvím vztahu ke svému protějšku. Protože tyto vztahy k partnerovi jsou povýše citové, jsou nevlastní rodiče obvykle díky němu ochotni přijímat nebo alespoň tolerovat i méně příznivé vlastnosti dítěte.

Prarodiče, kteří přijímají dítě do své výchovné péče, obvykle svým citovým vztahem k tomu z jeho rodičů, který je jejich dítětem, posilují svou angažovanost na osudu a prosperitě svého vnuka či vnučky. Z výchovatského hlediska jsou však v nevýhodě v důsledku svého věku a všech okolností, které jsou s tím spojeny.

Nejsou-li však tyto formy náhradní rodinné péče pro dítě z nějakých důvodů dostupné nebo zajistitelné, přichází na řadu jiné formy.

První z nich je osvojení, neboli adopce, kdy dítě dle zákona nabývá všech práv a povinností, jako dítě biologické. Tím je rozdíl mezi vlastní a nevlastní rodinou vyrušen.

Adoptivní rodiče přijímají za své dítě, které je geneticky sice zcela cizí, ovšem mají k němu zpravidla vřelý rodičovský vztah. Tento citový vztah může cestu k porozumění individualitě dítěte samozřejmě usnadnit, nicméně je-li přepjatý, bývá spíše na překážku než k užitku.

Druhou formou je pěstounská péče, kdy dítěti zůstává původní jméno a stát přispívá pěstounům na jeho výchovu. Ačkoli vlastní rodiče, často spíše bohužel, neztrácejí tímto svá práva a povinnosti, pěstouni z hlediska společnosti přebírají odpovědnost za výchovu dítěte a jeho přípravu pro život. Pěstouni přijímají dítě do výchovné péče, nikoli však plně za své, takže k němu zpravidla mají tomu odpovídající volnější citové pouto. Co se týče porozumění

individualitě dítěte, jsou pak ve stejné pozici jako osvojitelé. Do takovéto péče mohou manželské páry přijmout jedno nebo více dětí, přičemž psychologické výzkumy ukazují, že citově mohou dospělí lidé obsáhnout nejvýše asi tak deset dětí. Při větším počtu se již intenzita vztahů oslabuje.

Jinou formou pěstounské péče jsou SOS dětské vesničky, kde se také dodržuje počet šesti, nejvýše osmi dětí. Velmi pozitivním faktem pak je, že se v posledních letech formy náhradní rodinné péče otvírají i dětem postiženým, a to jak tělesně či duševně.

Při výchově v nerodinných zařízeních samozřejmě mezi dítětem a jeho vychovatelem vzniká také určitý citový vztah. Nicméně citové vztahy jsou oproti rodinným mělké a povrchní, a trvají obvykle jen takovou dobu, po kterou trvá vzájemný přímý kontakt. Vychovatelé v dětských domovech jsou jen profesionálními vykonavateli výchovné péče, a v tomto smyslu mají mezi různými formami výchovné péče cestu k porozumění dítěti nejtěžší. Dětem procházejícím kolektivní výchovou v dětských domovech pak v porovnání s dětmi, které jsou v nějaké formě rodinné péče, schází především, podle dlouholetých zkušeností s výsledky péče v těchto ústavech, značné množství potřebných poznatků a vědomostí. Nejlépe se toto ukazuje

na školním prospěchu, který vzhledem k psychologicky naměřené inteligenci dětí bývá neúměrně slabý. Je to způsobeno tím, že v dětech není konstituován zájem o učení, protože v zásadě nemají pro koho by se učily. Děti vyrůstající v normálním rodinném prostředí jsou ke školnímu prospěchu nejen vedeny, ale v rodině jeho prostřednictvím zejména uspokojují svou potřebu uznání, které ve školním věku dítěte s úspěchy v učení bývá velmi úzce spojeno.

Vlastní rodiče mají, jak je nasnadě, jednoznačně nejsnazší cestu k porozumění vlastnímu dítěti, a tím i nejlepší předpoklady k jeho zdařilé výchově. (11 : 21-23, 29 - 31)

## **1.5 FUNKCE RODINY**

Rodina má vždy určitou strukturu, je řízena nějakým vnitřním řádem, funguje na základě jistých pravidel a ve společnosti má dané postavení. Její funkce se v souvislosti s průběžnými změnami společnosti samozřejmě také mění, některé postupně ztrácejí svůj původní význam a jiné se rozvíjí nebo posouvají do popředí.

Funkcí rodiny v kontextu současné doby je tedy hned několik: ekonomická, reprodukční, regenerační a odpočinková, výchovná a emocionální.

## **Ekonomická neboli materiální funkce**

Je hmotným zabezpečením jedinců v rodině zařazených, zajišťuje jejich materiální potřeby. Měla by dětem dát možnost optimálního rozvoje a růstu a zabezpečit je pro start v další životní fázi.

Druhotným úkolem je zabezpečit realizaci potomků s možností aktivně a tvořivě se zapojit do pracovního procesu, a tak do ekonomického systému společnosti. V minulosti obzvláště důležitá složka funkcí rodiny byla její integrita právě při zajišťování hospodářských činností rodiny, později pak byla rodina z hlediska společenského uspořádání nahlížena jako určující výrobní činitel, a dnes se zdá být naopak především spotřebitelem produktů společnosti.

Tato funkce je tedy svou podstatou zabezpečovací funkcí, ve svém širším pojetí zahrnuje veškeré životní jistoty. Má neopominutelný význam pro udržení životaschopnosti rodiny a dalekosáhle ovlivňuje její způsob života.

Jedním z dnešních velmi závažných globálních problémů je fenomén chudoby, který je ve vyspělejších státech již dlouhou dobu řešen účastí státu na spoluvytváření ekonomického zabezpečení rodin sociálně potřebných. Je také výrazem a odrazem uvědomování si společenského významu rodiny a nesmírné důležitosti plnohodnotného vývoje jejich členů.

## **Reprodukční neboli biologická funkce**

Zajišťuje přežití lidského rodu a poskytuje svým členům podmínky pro jejich normální biologický vývin. Je naplněním přirozené touhy naprosté většiny lidí. Pro společnost je nutná také k tomu, aby byla schopna se dále rozvíjet a vyvíjet, neboť bez dostatečného počtu produktivního obyvatelstva by vyvstalo nebezpečí narušení ekonomického a sociálního systému společnosti. Právě prostřednictvím rodiny se realizoval po dlouhou dobu jediný legalizovaný pohlavní styk a tím následně samotný reprodukční proces. Netýká se však jen pouhopouhé sexuální a faktické složky početí nového jedince, ale vytvoření a zabezpečení mu všech potřebných podmínek pro život a vývoj.

## **Regenerační a odpočinková funkce**

Se stoupajícím technickým rozvojem roste pracovní vypětí, celková uspěchanost doby, nárůst povinností, stresových faktorů i požadavky na vzdělávání a zejména sebevzdělávání. Úloha rodiny v jejích možnostech poskytnutí relaxace a prostoru k nabytí nových sil je v tomto kontextu rozhodně nezanedbatelná. Důležité je zvláště zabezpečení správné životosprávy a

vštípení správných návyků pro udržení dobrého psychického i tělesného zdraví a kondice dítěte. Rodina by měla dítěti zajistit nejen správnou výživu, ale i pohyb a pobyt na čerstvém vzduchu a v přírodě - v dnešní době v tomto směru pozitivně stoupá obliba a význam rekreace a relaxace sportem.

### **Socializačně - výchovná funkce**

Zahrnuje celkovou péči o děti a jejich výchovu, navazuje velmi těsně na prve uvedenou reprodukční funkci. Měla by zajišťovat uspokojení všech potřeb dítěte, usilovat o jeho maximální rozvoj dle svých i jeho možností, poskytovat mu všestrannou kvalitní péči. Je jednou z nejdůležitějších funkcí pro vývoj jedince, odráží působení všech složek rodiny, životní styl, postoje, pozitivní i negativní vlivy.

Měla by klást důraz zejména na vytvoření sociálního citění, regulaci vlastního chování a jednání a na respektování společenských norem a pravidel. Pro celý další život je v tomto ohledu pro jedince výchozí referenční skupinou. Všem svým členům určuje jejich určitou roli ve vztahu k ní, ale zároveň jim umožňuje i přecházet a učit se rolím dalším.

Z výchovného působení rodiny vycházejí a na něj navazují posléze další významné společenské instituce, jako je například škola. Společnost proto reguluje kvalitu rodinného působení dohledem a zákonem vymezuje práva a povinnosti rodičů při výchově. Kromě toho si vytváří řadu mechanismů a institucí, jež jsou v případě potřeby schopny rodičům při výchově poskytnout radu a pomoc. Základním právním ustanovením v této oblasti prosazování a ochrany dětských práv je mezinárodní Úmluva o právech dítěte.

### **Emocionální funkce**

Poskytuje optimální prostředí nejen pro fyzický, ale i psychický vývoj. Optimální úroveň emocionality je schopen poskytnout jen člověk citově vyzrálý a stálý, jež dítěti může dát bezpečí a pevné citové zázemí. Emoční vztahy hrají důležitou roli při výchově, a v této funkci je rodina prakticky nezastupitelná. Uspokojuje základní potřebu bezpečí, jistoty, lásky, dává pocit jedinečnosti a nenahraditelnosti. Je podkladem harmonického života celé rodiny a pocitu životního naplnění všech jejích členů, usnadňuje vedení dítěte k nápodobě svých rodičů.

Citový vztah zvláště matky k dítěti, zejména v ranném věku dítěte, velmi silně ovlivňuje psychický vývoj, zvláště bohatost a hloubku emocionálních schopností. Je přirozenou potřebou dítěte, vzorem citového vztahu k lidem vůbec. Citový vliv matky lze bez potíží nahradit citovým

vztahem jiné osoby (zpravidla jiného člena rodiny, důležitá je láska a pedagogické schopnosti). K působení se mohou přidružit i jiné vlivy či chyby ve výchově, např. rozmazlování, popouzení, strach z rodiče, rozpory mezi rodiči s tělesným násilím, nevyrovnaný citový vztah matky k dítěti. Přitom jednoznačně nejhůře na dítě působí právě nevyrovnaný citový vztah, přecházející bez vážné příčiny a náladově ze strany vychovatele od nadměrné péče k trestům až hostilitě. Tento vztah přinejmenším způsobuje značný stupeň neurotizace a zhoršení zdravotního stavu dítěte. (17 : 126)

Děti citově strádající se stávají často osobnostmi citově plochými, neschopnými později opětovat vřelé a hluboké city a udržet si základní vztahy blízkosti v partnerském životě, mají problém při navazování i zachování přátelství i partnerských vztahů. Citová deprivace (používá se i termín subdeprivace) může mít za následek i apatii a nezájem o okolí, celkovou opožděnost vývoje a dokonce i po stránce tělesného růstu a zdraví. Citovým ochuzením bývají zhusta ohroženy např. děti v dětských domovech. (3 : 16)

## 2. VZTAHY V RODINĚ

*„Rodina je tedy vlastně seskupení osob označených jako rodiče, děti a příbuzní, neboli to seskupení lidí, jež tvoří domov. „ (16 : 48)*

Z tohoto pohledu je to skupina charakterizovaná pokrevním anebo jej nahrazujícím vztahem rodičů a jejich dětí. Rodina je přirozeně nejvýznamnějším výchovným prostředím, jež na dítě působí. Je prvním a hlavním činitelem utvářejícím psychiku dítěte, od narození a prvopočátků jeho vývoje, tj. právě v období, kdy je nejovlivnitelnější. Umožňuje dítěti navázat první mezilidské vztahy, k lidem, jež se o něj starají, věnují se mu a ošetřují jej. Jsou – li tyto vztahy blízkosti stálé a bezpečné, vytvoří v dítěti mimo jiné nesmírně důležitou, tzv. bazální důvěru, později se projevující v celkovém osobnostním ladění vůči ostatním lidem, a s ní taktéž úzce související pocity sebejistoty a sebevědomí (5 : 23).

Rodina by nejen v tomto ranném období vývoje dítěte měla poskytovat dostatek podnětů a tím stimulovat jeho psychický vývoj, zároveň také ale odstraňovat ty záporné vlivy, jenž by mohly mít na dítě nepříznivý dopad. Celkově by rodinné prostředí mělo být stabilizované, přijímající a citově příznivé.

Ze sociologického hlediska je rodina nejdůležitější primární skupinou, vedle školy, skupin vrstevníků apod. Rodina, jako malá společenská skupina, vzhledem k předchozímu označení, je typická bezprostředností vztahů a funkčností na principu podpory a spolupráce. Její členové se vyznačují silnou emocionální angažovaností na s ní spojených záležitostech a existuje zde obvykle vysoký stupeň identifikace s cíli, normami a hodnotami rodinného společenství.

(16 : 48)

Je to, jak již bylo řečeno, první sociální útvar, s nímž dítě přichází do styku, místo poskytující bezpečí a zdroj počátků jeho sociálního učení. Rodina a domov poskytují dítěti stálost prostředí, určitý řád, program a životní styl, vytváří s ním citové vazby a je tím, kde má dítě své společenské místo. Určuje na dlouhou dobu samotný sociální status dítěte. Dítě od rodiny přejímá první a proto velmi silné sociální zkušenosti, přebírá její postoje a zaujímá tak svou roli. Sociální vztahy, atmosféra a způsob výchovy pak jsou do značné míry základem při vytváření vlastní rodiny. Mezi rodinnými členy je silná a trvalá citová vazba, jež vyplývá ze vzájemné dlouhodobé interakce a je podmíněna jejich vzájemnou závislostí na sobě. Mechanismus utváření osobnosti je zde tvořen snahou o vštípení cílů jednání, osvojení cest a způsobů dosahování těchto cílů, motivů, určení norem a také samozřejmě návaznou

kontrolu a hodnocení dítěte. Tímto vším je rodina specifickým činitelem socializace a společenské adaptace, předává tak dítěti základní model sociální interakce a komunikace.

Dítěti umožňuje vytvořit si také jakousi výchozí představu o světě, o souvislostech a vztazích v něm, o jeho uspořádání a fungování, tvořící celistvý vnitřní obraz a korespondující značně s tím, jak byl dítěti rodiči i ostatními členy rodiny prezentován. Dítě se učí především pozorováním, ale také nasloucháním a přebíráním životních zkušeností, a to zejména od svých rodičů.

Velmi důležitým faktorem ve sdílení rodinného života rodiči a dětmi je zachovávání určité intimity, oblasti prožitků, která patří jen jednomu určitému člověku a nikomu dalšímu. Nerespektování tohoto osobního prostoru ze strany rodičů bývá často zdrojem výchovných obtíží. Často rodiče překročí tu správnou hranici, nebo žádnou nevidí a právo dítěte na intimitu neuznávají z obavy, aby před nimi nemělo tajemství. Dítěti se pak vtírají, ruší je, obtěžují a tím vzbuzují jeho obranné tendence. Avšak tím, že nepřipouštějí právo na intimitu jednotlivých členů rodiny, ohrožují či podkopávají intimitu rodiny jako celku. Jiným extrémem je, když se rodiče sami svého práva na intimitu vzdávají a činí si z dítěte důvěrníka ve věcech, které mu nepřísluší, a které zpravidla přesahují i jeho schopnost pochopení – v manželských problémech, erotických záležitostech apod. typický je tento model pro rozvodové období. Dospělý vychovatel tak vlastně pozvedá dítě na svou úroveň, ta je však dítěti nepřehledná a nesrozumitelná. Dítě pak tyto problémy dospělých přetěžují, protože je nemůže vnitřně zpracovat, tak se jim vnitřně brání a svět dospělých se mu nestává ani vzorem, ani přitažlivou budoucností a vychovatel sám tímto přístupem také ztrácí svou výchovnou funkci. Dalším špatným modelem je, když se dítě svému rodinnému vychovateli stane vším. Pro dítě to znamená zpravidla zajištění v jednom výhradním vztahu a ochuzení o všechno, co jinak získává od vychovatele zapojeného do zdravých a přirozených pracovních a společenských vztahů. Dítě má největší zisk z rodičů nikoli obětavých, ale zdravých a radostných, kteří svou radost dovedou s dítětem sdílet a předávat ji. Jiným nevhodným přístupem je, když se rodič činí povznesenou, nedosažitelnou osobností, do jejíhož soukromí nejen že děti nemají přístup, ale nesmějí tam ani nahlédnout. V nejlepším případě se tak rodič stane pouhým dozorcem nad dobrými mravy, ale rodinným vychovatelem takto být jednoduše vůbec nemůže. Posledním nedobрым postupem je, když se rodiče křečovitě drží nějakého výchovného přístupu vyčteného z příruček, nedovedou se přiblížit dítěti s jeho individuálními vlastnostmi a potřebami, nebo se stylizují do nějaké role, z níž nechtějí slevit. V rodinné výchově je však určující upřímnost, a každá osobní stylizace, která je převzatá a neautentická, je výchovně neúčinná, ba až dokonce nebezpečná. (11: 38, 39)

Z výše uvedeného je již samo o sobě zřejmé, jak těžce a nedostatečně lze rodinu nahrazovat jinou formou výchovy, např. institucionální výchovou, kde je v lidských silách pouze poskytnout dítěti péči mnohem méně citově účastných a zainteresovaných osob, nehledě na nemožnost faktické demonstrace a prožití jakýchsi vzorových lidských vztahů.

## 2.1 AUTORITA RODIČŮ

*„Autorita je z pohledu sociologie definována jako moc, jejíž projevy jsou akceptovány těmi, jichž se týkají. Je to moc, které se podařilo ospravedlnit oprávněnost řídit, přikazovat, regulovat a určovat.“ (16 : 53)*

Pro dítě jsou rodiče stálou autoritou, kterou při správném výchovném působení toleruje a napodobuje. Základem takové správné autority je poctivý, přímý a pravdivý vztah rodičů k sobě navzájem, k dětem i ostatním lidem, neboť jak je často citováno, vychovávat lze pouze a především právě příkladem.

*„Rodič po stránce vychovatele by měl být osobností oplývající láskou k dítěti, dobrým vztahem a chováním k němu, měl by mít ohled na jeho důstojnost a vždy jej umět v případě potřeby podpořit. Rodina by tak měla pro dítě vytvářet atmosféru důvěry, lásky a bezpečí, pochopení, ale i vyvíjet na něj soustavný tlak k plnění povinností svázaných s rolí člena této malé skupiny. Nevhodné v jejím působení je moralizování a útisk, pokořování dítěte v jakémkoli ohledu. Rodina má především rozvíjet svébytnost dítěte, pomoci mu osvojit si kladný vztah k okolí i celé společnosti.“ (3 : 76)*

Nejpodstatnější roli hraje fakt, že pro děti je autorita nedělitelná. Spolu s každým výraznějším snížením přirozeně a původně neotřesitelné autority rodičů se v těsné závislosti snižuje i autorita všech ostatních dospělých osob, v případě starších a vyspělejších dětí dokonce i v širším důsledku – děti přenáší v určité míře toto poznání na celý vnější svět a jeho fungování, dochází k podstatnému zhoršení adaptovanosti ve společenském životě vůbec.

## 2.2 SOUROZENCI A POSTAVENÍ DÍTĚTE V RODINĚ

Vztah mezi rodiči a dětmi je proměnlivý, dynamický a určující. Vždy, když se narodí další dítě, celé rodinné prostředí se promění. Mimo to, samotný vztah matky dítěti je do jisté míry určován jejím vztahem k muži, s nímž je zplodila, což nabývá svého významu především v nově doplněných rodinách, kde na svět přichází nevlastní sourozenec.

Historická zkoumání ukazují, že od pravěku je přirozený věkový odstup mezi sourozenci v rodině přibližně tři roky. Matka dva roky dítě kojila a k novému těhotenství byla připravena až v jeho třetím roce. To už první dítě bylo do značné míry samostatné, takže nebylo odkázáno na její bezprostřední ochranu. Postaralo se o ně širší rodinné společenství, včetně prarodičů a starších sourozenců. Tento druh obětavé péče o děti byl životní nutností lidského rodu po tisíce let. Nelze tedy vynechat ani děti samotné jakožto vychovatele, neboť sourozenci také vlastně vychovávají jeden druhého – jejich vztahy bývají zpravidla sice přísné, avšak upřímné. Dítě se vedle svého sourozence učí ohleduplnosti a větší skromnosti, dělení se o pozornost dospělých, potlačuje egoismus. Zvláště pak ještě pro starší děti, ve školním věku, je miminko většinou velmi přitažlivé. Tyto děti v něm už totiž nečekají společníka na hraní, jako je tomu u dvou- nebo tříletých sourozenců, ale nově narozené dítě je zaujme svou roztomilostí a probouzí v nich pečovatelské a ochranné tendence. Nicméně příchod mladšího sourozence může s sebou nést i některé negativní stránky – tento totiž z pohledu staršího dítěte přichází do jeho světa zvenčí, bez jeho přičinění a bez ohledu na jeho přání či pocity a vyžaduje svou přítomností, aby je nejen vzalo na vědomí, ale aby se mu i přizpůsobilo, sdílelo s ním rodinný čas i prostor a v neposlední řadě to nejpodstatnější, totiž lásku a náklonnost rodičů i všech ostatních členů rodiny.

Právě sourozenecké vztahy se nicméně ukazují jako mimořádně významný resilientní činitel (resilience – příznivý vývoj navzdory nepříznivým podmínkám). Například u dětí z dětských SOS vesniček nebo dětí přicházejících do pěstounské péče se pro jejich pozdější upokojivé zařazení se do společnosti ukazuje jako rozhodující, aby se velmi brzy a pokud možno silně vytvořila sourozenecká soudržnost, spolu s vědomím, že všichni patří k sobě a všichni spolu do právě jedné a té samé rodiny. Příznačné pro tento proces je, že do skupiny vlastních sourozenců jsou brzy vtaženi i nesourozenci, vyrůstající v téže rodině, a rozdíly mezi vlastními a cizími tak prakticky mizí. Soudržnost takto vytvořené sourozenecké skupiny pak přetrvává daleko do dospělého věku. Typické je hierarchické uspořádání a sourozenecké tabu, které znamená, že chlapci a dívky vyrůstající v téže rodině, ač pokrevně zcela nepříbuzní, nejsou jedni pro druhé sexuálně přitažliví. Jednoznačně pak tedy vyznívá, že příbuzenská pokrevnost vůbec není nepřekonatelnou překážkou v navázání hlubokých, pevných a trvalých sourozeneckých vztahů, které pak mají onu velmi významnou resilientní (ochrannou, obrannou a ozdravnou) funkci v dalším životě. Podmínka je jediná, a to, aby rodina měla skutečně funkci rodiny.

(9 : 63- 64, 67-71, 109)

Co se týče postavení dítěte v rodině, a pořadí sourozenců, a vlivu těchto konstelací na osobnostní ladění dítěte a jeho vývoj, existují jistě ne snad přímo zákonitosti, ale předpoklady a tendence profilací osobnostních rysů jednotlivých dětí. Děti prvorozené bývají nejčastěji perfekcionisté,

spolehlivé, svědomité, systematické, kritické, vážné, studijní typy. Děti prostřední, nebo druhorozené lze charakterizovat často jako vyjednávačské, nejsnáze opomíjené, vyhýbající se konfliktům, nezávislé, mající silné vazby k vrstevníkům, s mnoha přáteli, spíše individualisté. Děti nejmladší bývají oproti tomu intrikánské, okouzlující, často svádí vinu na druhé, jsou předvádivé, společenské, s obchodnickým talentem, vychytralé, upoutávající pozornost. Psychologický výzkum přinesl důkazy o tom, že prvorození mají silnější motivaci dosáhnout úspěchu než jejich mladší sourozenci. Naopak ty nejmladší děti v rodině se často uplatňují v situacích, později povoláních, kde je třeba být na očích a předvádět se. Pořadí narození rodičů může mít také významný vliv na rodinnou konstelaci. Typická je tendence každého z rodičů ztotožňovat se s dítětem, které se narodilo na stejné příčce sourozenecké konstelace jako se narodil on sám. (7 : 14, 16, 35)

## **2.3 PRARODIČE A JEJICH VÝCHOVNÉ PŮSOBENÍ**

Prarodiče, jako plnoprávní členové rodiny, obvykle hned po rodičích a sourozencích dítěte mají nebo mohou mít na dítě největší výchovný vliv. Vztah jejich a dítěte je obvykle určován do jisté míry jejich vztahem k oběma rodičům dítěte, intenzitou a četností vzájemných kontaktů, faktickou vzájemnou vzdáleností míst bydliště a nakonec i jejich celkovým vztahem k dětem vůbec. Běžně se samozřejmě vyskytují drobné a obvykle celkem neškodné konflikty ve filosofii výchovy dítěte, dané zkušenostmi i generačními rozdíly mezi rodiči a prarodiči dítěte. Často se však prarodič, zejména v situacích, kdy osobnost rodiče ve výchově z nějakých důvodů selhává, může stát nejdůležitější osobou a výchovným činitelem ve výchově dítěte. Dnešní babičky navíc v některých, zdaleka ne početně zanedbatelných případech, bývají vychovatelsky poučenější a zdatnější než samotní rodiče, což je jen potvrzeno jejich zkušenostmi a odpovědností. Mívají i větší porozumění pro potřeby dítěte a také zpravidla ze všech nejochotněji s dětmi pomáhají. Zejména tedy tam, kde se rodina dostává do vnitřních těžkostí a přestává fungovat, přicházejí prarodiče na pomoc nejen dětem jako první. (9 : 67-68)

## 2.4 RODINA A DUŠEVNÍ POTŘEBY DÍTĚTE

Již bylo řečeno, že v rodině dítě uspokojuje své základní psychické potřeby. Toto uspokojování však není jednostranný proces, probíhá i ve směru od dětí k rodičům.

Věda rozpoznává celkem pět základních duševních potřeb dítěte:

### 1. **potřeba adekvátního přísunu vnějších podnětů**

Pro odpovídající rozvoj centrálního nervového systému dítěte je stimulace podněty zvenčí naprosto nezbytná. Centrální nervový systém musí být určitým způsobem podněcován, aby se mohl naladit na patřičnou výkonnost a pracovat naplno. Dítě je schopno svými smysly tyto podněty přijímat a zpracovávat již od prvních dnů života. Bez adekvátní stimulace dochází k ustrnutí ve vývoji, případně dokonce k vývojové regresi. Uspokojení této potřeby umožňuje, aby organismus dosáhl náležité úrovně aktivity.

Například u dětí z předškolních dětských domovů se nedostatečnost v této oblasti později výrazně projevuje při nástupu do školy, jakožto celkové opoždění v tělesném i duševním vývoji ve srovnání s dětmi z normálních rodin.

Nicméně právě asi 11 rok dítěte spadající ještě do mladšího školního věku, je hranicí, kdy už nehrozí nebezpečí psychické deprivace z nedostatku specifické stimulace, jaké poskytuje dítěti rodina. (9 : 73-74)

### 2. **potřeba smysluplného světa**

Tato potřeba se váže k získávaným podnětům v tom smyslu, že tyto musejí mít nějaký řád a smysl, jinak se nemohou přetvořit v poznatky a zkušenosti na základě učení. Každé nové poznání dítěte je v něm vnitřně konfrontováno s již vytvořeným obrazem řádu věcí, uspořádáním světa, a nezapadá li do něj, lze jej akceptovat až po určitém přehodnocení – z toho vyplývá požadavek na adekvátnost informací, jež je dítě vzhledem ke svému věku schopno pojmut a přínosným způsobem zpracovat. Uspokojení této potřeby umožňuje, aby se z podnětů, které by jinak byly chaotické a pro dítě nezpracovatelné, staly zkušenosti, poznatky a pracovní strategie. Jde tedy o základní podmínky pro jakékoli učení.

### **3. potřeba životní jistoty**

Nejvýrazněji se tato potřeba naplňuje, jak již bylo pojednáno výše, prostřednictvím citových vztahů k lidem kolem. Dítě, které nemá pocit takového dostatečné jistoty a opory, bývá ovládáno úzkostí, která ho buď svazuje, nebo naopak provokuje k ventilaci společensky nežádoucím způsobem chování, nejčastěji pak projevy agresivity ke slabším dětem a vrstevníkům. Náležité uspokojení této potřeby je podmínkou pro žádoucí vnitřní jednotu osobnosti, a tedy podmínkou k překonávání jakékoliv životní úzkosti a nejistoty. Ústřední je tedy citová vazba, pocit dítěte a jistota, že ho má někdo rád.

V tomto smyslu je rodina pro dítě jakýmsi ostrovem bezpečí, který je tvořený konkrétní osobou nebo kolektivem jejích členů (popřípadě může být tato potřeba náhradně uspokojována v kolektivu školního nebo zájmového prostředí), a zde prožívaná důvěra při vyskytnuvších se problémech. Mimo to je pro dítě významná i možnost starání se o někoho, koho má rádo, jako zpětná vazba i vzájemnost vztahu.

### **4. potřeba vlastní společenské hodnoty**

Tato potřeba de facto značí potřebu uznání a ocenění, či prostého přijetí. Vědomí této hodnoty bývá označováno jako identita, nebo jinak vědomí vlastního já, nebo ještě jinak jako sebevědomí. Jelikož právě dostatečná jistota v sobě samém je základem schopnosti podání opory jiným lidem, je jeho zdravé utvoření i z tohoto hlediska velmi důležité. Uspokojení této potřeby je tedy podmínkou pro zdravé sebevědomí dítěte a pro osvojení užitečných společenských rolí a hodnotných cílů životního snažení.

### **5. potřeba otevřené budoucnosti**

Jinými slovy by se dalo mluvit o potřebě životní perspektivy, radostného výhledu, umění stavět si přiměřené a reálné cíle snažení. Uspokojení této poslední základní potřeby umožňuje jaksí žít v čase, ve směřování od minulosti do budoucnosti. Tato potřeba například nedochází potřebného uspokojení u dětí v dětských domovech, protože často nemají na co se těšit, a pro co se snažit ani kam směřovat. Daleko více proto žijí přítomností, protože nemají možnost zažít si napětí z očekávání něčeho nového nebo obavy z pohoršení někoho blízkého. Pro vychovatele v rodině je oproti tomu typické, že nemůže oddělit svůj osobní čas od času dítěte, je nucen zohledňovat

dospívání dítěte a současně své vlastní stárnutí. Uspokojení této potřeby dává lidskému životu časové rozpětí a udržuje člověka v životní aktivitě.

Vynikající učební metodou jsou ve smyslu uspokojování této potřeby například rozhovory kolem rodinného stolu a rodinné plánování. To je totiž způsob, jakým se děti dovědí o skutečném životě mnohem víc než z rozličných televizních edukačních programů. Společným plánováním se pak účinně předchází tomu, aby byly děti zaskočeny a překvapeny nějakou událostí, která se jich pak bude dále dotýkat. Jejich vnitřní účast na plánech a očekávání rodičů, ale i na obavách a nejistotách, povzbuzuje rodinnou soudržnost a posiluje v dětech postoje solidarity. (11 : 36, 37)

Uspokojování všech uvedených potřeb v rodině probíhá prostřednictvím vzájemnosti, a přináší pocit jistoty, uvolnění, spokojenosti, radosti a dalších pozitivních prožitků. Naopak neuspokojování jakékoli základní psychické potřeby vyvolává frustraci.

(11 : 25 – 28, 32 – 33, 35 - 39)

## **2.5 RODINA A VÝVOJ RODIČOVSKÉHO CHOVÁNÍ A IDENTITY PODLE POHLAVÍ**

V mladším školním věku se již děti poměrně obtížně přizpůsobují změnám ve složení rodiny a současně je toto období věk, kdy jsou od sebe nejvíce oddáleny skupiny chlapecké a dívčí.

Dochází totiž sice postupně, ale definitivně k diferenciaci životní role podle pohlaví a k přijetí identity mužské a ženské. Pro výchovu a přípravu na život v dospělosti možno v tomto věku za zvlášť důležitou pokládat přítomnost náležitých vzorů mužnosti a ženskosti v nejbližším společenském okruhu dítěte, tj. tedy především v rodině. Lidský svět je mužský a ženský, přičemž mužské a ženské rozdíly nejsou dány jen vnějším zjevem a tradičně odlišnou chlapeckou a dívčí výchovou, ale jsou hluboce založeny strukturou centrálního nervového systému, jehož dozrávání se profiluje právě v tomto věku v identifikaci s ženskou nebo mužskou společenskou rolí. Například v důsledku rozvodů častá ztráta muže v rodině znamená pro dítě ztrátu základní příležitosti k rozvíjení a kultivaci potenciálu daného jeho pohlavím. Totiž i dívky potřebují mužské vzory ve svém nejbližším životním prostředí, aby v interakci s nimi kultivovaly a osvědčovaly svou ženskost. (11 : 50, 51)

U dětí v tomto věku plně dozrává instinktivní, specificky lidské podněcující chování vůči malému dítěti. Svůj základ má takové chování v jistém směru i v dětských hrách na maminku a

tatínka, které je především odrazem vypořádaného, přijímaného a přejatého, zvnitřněného výchovného chování, jemuž se dítěti dostává od jeho rodičů. Dalším faktorem pak pravděpodobně je již ve značné míře dosažená samostatnost a schopnost dítěte se samo o sebe v rámci jeho možností, nicméně bezmála plnohodnotně postarat. A schopnost postarat se sám o sebe v sobě obsahuje i velký díl schopnosti postarat se takto, a stejně odpovědně a náležitě, i o druhé, je-li potřeba. Dívky tedy o něco dříve, chlapci o něco později se chovají vůči malému dítěti s dospělou protektivitou, reagují přiléhavě na jeho signály, stavějí se k němu, dotýkají se ho a mluví na ně dospělým způsobem. Jsou schopni se o ně postarat. Z výchovného hlediska to znamená, že by v tomto věku měli mít ke styku s malými dětmi dost příležitostí. Přitom se tyto rodičovské postoje v nemalé míře utvářejí podle toho, jak dítě ve svém dětství poznává své rodiče, jakými mu jsou oni vzory, a tak se kultivuje a rozvíjí právě v tomto věku, přesto že definitivního uplatnění dojdou tyto schopnosti až za několik let, až tyto děti budou samy rodiči svých dětí. (11 : 52)

Mimo to děti v tomto období dospívají k pochopení časového rozměru lidského života, rozpětí mezi minulostí a budoucností. Poznávají, že jednou budou ony samy v situaci svých rodičů a prarodičů. Měli by tedy mít příležitost, nejlépe opět v rámci vlastní rodiny, stýkat se také se starými lidmi. (9 : 77-79)

Identitu jako takovou člověk nalézá tam, kde jej někdo potřebuje a zároveň on potřebuje někoho jiného, což je typickým znakem právě intimity vztahů rodinných. Z hlediska dítěte jde o internalizované vztahy uvnitř jeho společenského prostředí, o vztahy, které se ho bezprostředně dotýkají a jsou nějakou formou institucionalizovány. Rodičovská identita je jedním ze základních rozměrů osobnosti člověka. To, jak se v rodičích a vychovatelích utváří, má dalekosáhle určující vliv na sociální vývoj dítěte a porozumění jí umožňuje v mnohé porozumět i vývoji dítěte a v neposlední řadě i utváření jeho vlastní identity. (11 : 54, 59)

# 3. RODINA JAKO ZÁKLADNÍ VÝCHOVNÉ PROSTŘEDÍ PRO DÍTĚ

*„Výchova je záměrné, plánovité a cílevědomé působení na rozvoj osobnosti jedince.“*

(3 : 48)

Výchova dítěte se uskutečňuje v mnoha různých prostředích, jako je škola, zájmové a sportovní kroužky apod., přesto však rodinné prostředí jako výchovný činitel zůstává bezesporu tím nejdůležitějším. Rodina je tím prvotním a nejsilnějším, obvykle také nejtrvalejším prostředím, jež na dítě působí, všechna ostatní prostředí toto působení v zásadě už jen doplňují.

Způsob výchovy, jenž je v té které rodině uskutečňován, má samozřejmě dalekosáhlé důsledky na vychovávaného jedince až do konce jeho života, právě teprve na ni, navazuje pak ve vyspělejších stadiu vývoje jedince z tohoto hlediska neméně důležitá sebereflexe a sebevýchova.

Dítě vždy přejímá mnoho z toho podstatného v jeho vlastní výchově, učí se pozorováním, nápodobou i zvnitřněním většiny určujících hodnot a přenáší si je pak do vlastního již samostatného života. Kromě genetických faktorů je tento vliv rodiny nejdůležitější.

Do značné míry je podkladem výchovy, jež bude jedinec uplatňovat v pozdějších letech vůči svým vlastním dětem.

Výchova a způsob jejího uskutečňování, je však závislá na mnoha faktorech, jako je současná kulturní úroveň v dané společnosti, socioekonomický status rodiny, normy, pravidla, uspořádání společnosti. Na rodinu samotnou však také působí i tendence a trendy profilující se v jí nejbližším sociálním okolí, odrážející zhusta přetlačování se tradičních náhledů a požadavků, a zároveň prosazování mnohých inovací moderní doby, v nemalé míře tedy i vliv médií a tlaků ze strany širší rodiny apod. Výchova a její pojetí je tedy vždy v určité míře i poplatná stávajícímu duchu doby a blízkému sociálnímu okolí, neméně významně ji však určuje i samotná osobnost vychovávajícího a její pedagogické nadání a vztah k dětem samotným.

## 3.1 TYPY RODINNÉ VÝCHOVY

Z obecného hlediska můžeme rozlišit povicero typů výchovy, z nichž nejdůležitější dále uvádím. V praxi výchovného působení se však přirozeně může mísit množství prvků typických jinak

pro jiný výchovný styl, často v závislosti na konkrétní výchovné situaci, zvláště je – li poněkud krizová. Projevit se snadno mohou také rozdílné výchovné postoje obou rodičů, zejména nejsou - li v otázkách výchovy dostatečně srozumění. Při posuzování konkrétního stylu výchovy je proto vhodné vytyčit si prvky charakterizující stěžejní výchovnou filozofii rodičů a posoudit pak podrobněji ty výchovné metody a prostředky, jež jsou pro dítě určující.

Obecně zde můžeme zmínit nejprve tři nejzákladnější typy výchovy – autoritativní, liberální a demokratickou, v běžném životě však lze snadno najít i další často se vyskytující styly, tak, jak jsou rozebrány níže:

### **Autoritativní výchova**

Je typická častým používáním trestů, rozkazů, malým porozuměním pro potřeby a zájmy dětí a potlačováním jejich iniciativy. Vede ke značné závislosti na vychovateli a zvýšené submisivitě nebo případné agresivitě, neposkytuje prostor pro dostatečný rozvoj dítěte a snižuje jeho celkovou připravenost pro život.

Vůči dítěti bývá značně omezující, decimuje jeho přirozenou spontaneitu a snahu o samostatnost, což vede ke sníženému sebevědomí a sebedůvěře, někdy až ke zbytečné plachosti. Obvykle je takováto výchova na dítě i neúměrně náročná, nerespektuje jeho fyzické a psychické možnosti.

Negativní důsledky tohoto způsobu výchovy mohou přetrvávat až do dospělosti, vedou k poruše interpersonálních vztahů a citové oblasti, způsobuje náchylnost ke konfliktům až kriminalitě a společensky nebezpečnému počínání.

### **Liberální výchova**

Je charakterizována naopak slabým nebo žádným řízením, bez větších požadavků, naopak je příliš shovívavá a nesnaží se o stanovení jakýchkoli pravidel. Vede k malé odpovědnosti, nerespektování norem, snižuje schopnost integrace a organizace práce ve skupině a taktéž efektivitu jejích výsledků.

### **Demokratická výchova**

Je protikladem k dřívější tendenci vést dítě k maximální poslušnosti. Vyznačuje se působením dobrých vzorů, ne však trestů, porozuměním pro individuální potřeby dítěte, podporováním spontánnosti a diskuse.

Projevuje se především větším respektem k dítěti, uznáním jeho individuality a je postavena bázi partnerského vztahu. Existuje zde však také uvědomění nedostatku životních zkušeností a potřeba vedení vychovávaného – proto je vždy určitá míra kontroly a jasné určení mantinelů, kde už volnost dítěte končí. Dítě se zejména ztotožňuje s autoritou vychovávajícího, přebírá jeho způsoby chování a jednání.

Tento typ výchovy vede k rozvoji iniciativy a samostatnosti, k zodpovědnosti, kázni a respektu k právům ostatních lidí. Dítě se mimo to naučí odpovědnému rozhodování mezi několika různými možnostmi.

### **Úzkostlivá výchova**

Je tvořena snahou rodičů dítě ochraňovat a rozmazlovat, vybudovat kolem něj nepřírozeně hladké prostředí bez překážek, potíží a problémů, jinak v běžném životě obvyklých. Dítě je bez přestání pod dohledem, ve všem je mu ulehčováno a pomáháno. U dítěte však vede k postupnému vybudování strachu z osamostatnění, sobectví, egocentrismu, tvrdohlavosti a pochopitelné nesamostatnosti. Vzniká přehnaná závislost na dospělé osobě.

### **Zanedbávající neboli lhostejná výchova**

Vyskytuje se často v rodinách nízké socioekonomické úrovně, projevuje se značným nezájmem o dítě a péči o něj, jeho výchova a správný vývoj je rodičům významově vzdálená, v popředí jsou jejich vlastní potřeby a zájmy.

Bývá zde tedy přítomen nevhodný osobní příklad rodičů, děti jsou přímo odstrkovány nebo povětšinou bez většího zájmu ponechány jen sami sobě či působení jiných, náhodných vlivů, o nichž rodiče naprosto nemají přehled. Je proto velké nebezpečí pozdějšího skluzu k problémovým projevům a poruchám chování, upnutí k nesprávné partě, vzniku drogové závislosti či kriminality.

Takovým přístupem je narušeno především vytvoření adekvátního vědomí povinnosti a odpovědnosti, případně narušení interpersonálních vztahů a postojů k ostatním lidem, vede ke značnému sobectví nebo emocionální deprivaci

### **Perfekcionalistická výchova**

Je charakterizována přepjatou snahou rodičů o co nejdokonalejší výkon dítěte. Zejména bývá jejím podkladem původní a životem neuspokojená touha rodičů po hodnotách, jichž se jim samým nepodařilo dosáhnout.

Děti jsou takovým postojem neadekvátně přetěžovány a stimulovány, není přiměřený ohled k jejich vlastním přáním a potřebám. Vede k deprivaci a sklonu k depresím, sníženému sebevědomí a pocitům méněcennosti.

Může se objevit pozdější vzdor a úplné odmítnutí autority vychovávajících, často vznik konfliktů ve vzájemných vztazích, případné poruchy chování nebo somatické potíže, jež jsou důsledkem trvalejšího nezohlednění individuality a touhy po vlastním sebeurčení dítěte.

### **Protekční výchova**

Podobně jako v předchozím typu výchovy i zde figuruje v popředí profil hodnot a životních představ rodičů. Celá výchova má za cíl dostat dítě právě tam, kde se rodičům zdá být nejvhodnější. Za tímto účelem odklízí z cesty překážky, ušlapávají mu cestičku, vše ulehčují. Opět je důsledkem nesamostatnost, neschopnost překonávat překážky a řešit problémy, nepřípravenost vůči obtížím. Může být i neadekvátně zvýšené sebepojetí a sebevědomí dítěte, způsobující následně potíže v mezilidských vztazích.

## **3.2 RODINNÁ ATMOSFÉRA**

Je souhrnem všech důležitých vlivů rodinného prostředí. Dobrá rodinná atmosféra by měla být tvořena pohodou, klidem, láskou a radostí. Harmonická atmosféra v rodině má nesmírný význam pro citový a mravní vývoj dítěte. Patří sem i překonávání méně příznivých životních období, jež se právě atmosféry v rodině nejvíce dotýkají, a jež se nejlépe překlenou ve stabilizovaném prostředí.

### 3.3 RODINNÉ PROSTŘEDÍ

Je tvořeno trojími podmínkami:

1. **materiální** – zaměstnanost rodičů, hmotné zajištění a zabezpečení, prostředky umožňující kulturní a vzdělanostní rozvoj.
2. **psychologické** – utvářejí povahové, mravní a volní vlastnosti dítěte. Jsou pro dítě zdrojem celoživotní orientace a inspirace. Nejcitlivější součást rodinného prostředí.
3. **kulturní** – vzdělanost rodičů, způsob života, vztah k ostatním lidem, práci, společenský život, úroveň bydlení, oblékání, trávení volného času, vztah ke vzdělání i sebevýchově.

Velký význam má hodnotová orientace rodiny, materiální i duchovní. Základními znaky optimálního prostředí jsou tedy vnitřní stabilita rodiny, její struktura, kulturní profil a civilizační standart. Charakter tohoto prostředí vytváří i způsob komunikace mezi jejími členy. Harmonické rodinné prostředí má pak jednoznačný význam nejen pro bezprostřední současnost dítěte, ale také jakožto příklad společenského soužití, jež si vnáší do svého dalšího života.

### 3.4 METODY RODINNÉ VÝCHOVY

Rodiče působí na své děti vždy dvěma způsoby:

1. **přímo** (intencionálně) – bezprostřední působení vychovatele, vlastní osobní vztah a výchovné aktivity, usměrňování jednání a chování. Právě zde je prostor pro vlastní metody.
2. **nepřímo** (funkcionálně) – ovlivňování rozvoje osobnosti vhodně adaptovaným prostředím, tedy vytvářením celkového rodinného prostředí, jímž je dítě výchovně formováno.

Metody výchovy jsou záměrně volené a organizované činnosti a postupy rodičů, které mají vždy určitý výchovný cíl. Jsou to zejména tyto:

1. **vysvětlování a přesvědčování** – působí především na rozum dítěte (rozhovor, rady, poučení apod.)

2. **cvičení a navykání** – zaměřeny na formování určitých vlastností (posilování vůle, pracovních návyků, sportovní činnosti) Tomuto výchovnému působení se blíží i tzv. tvarování, neboli modifikace chování, což je posilování takového chování, které se blíží chování cílovému, tj. chování které je žádoucí a v souladu s cíli výchovy. Méně žádoucí formy chování jsou přehlíženy, tak nastupuje utlumení neboli inhibice nežádoucích projevů, respektive o vyhasínání neposilovaných spojení v chování. (19 : 6)
3. **hodnocení** – působí hlavně na city (povzbuzení a trest, pochvaly, zákazy). Takto je sociálně žádoucí chování sociálním okolím dítěte odměňováno, a naopak nežádoucí chování je neposilováno až sankcionováno.

Nejobecnější a základní zásady správného postoje v duchu předchozích výchovných intencí k dítěti se pak dají nastínit takto:

1. **přijímání dítěte** (respekt jedinečnosti jeho osobnosti, láska, radost z něj, prožitek odpuštění prohřešku)
2. **ochota a aktivní spolupráce** (zájem, společné hry, zapojení do úkolů spojených s rodinným životem)
3. **rozumná volnost** (uvážená míra svobody a samostatné odpovědnosti, prostor pro vlastní aktivity)

Metody uskutečňované výchovy však nepůsobí odděleně, ale na více stránkách psychiky člověka, tedy komplexně.

## 4. DĚTI MLADŠÍHO ŠKOLNÍHO VĚKU

Nejprve je třeba vůbec časově vymezit mladší školní věk dítěte. Toto vymezení se pochopitelně podle různých pramenů liší, lze však za něj považovat věk dítěte od nástupu do školy po nástup puberty, tedy období zhruba od 6-12 roku života.

Toto období bývá často charakterizováno jako „období nezdůvodněné autority“, z hlediska výchovných potíží je to obvykle období relativně klidové, poměrně spokojené vývojové období, které se výchovně dobře zvládá.

### 4.1 DUŠEVNÍ VÝVOJ

V duševním vývoji je to období charakteristické střízlivým realismem a akceptací nezdůvodněné autority a působení dospělých. Ústřední je snaha vyhovět požadavkům dospělých, dostát jejich očekáváním (tzv. sociální deziderabilita) a získat tak z jejich strany pozitivní hodnocení.

Typické je v tomto vývojovém období široké spektrum zájmů a snadnější motivace k činnostem, a to včetně těch nejjednodušších.

Co se týče psychosociálního vývoje, vnímání dítěte se v tomto období stává pročleněným, dítě je již s to vyčleňovat z celku jednotlivé části a tento celek z nich pak posléze také složit. Tato schopnost má svou úzkou spojitost s nástupem do školy, neboť je předpokladem schopnosti naučit se číst a psát. Také například kresba dítěte v tomto věku již věrně odráží skutečnost, dítě synteticky zobrazuje objekty podle ucelené představy, která odráží zásadní kvalitativní proměnu pojmání světa od předcházejícího tzv. magického nebo pohádkového věku. Pozornost, její soustředění a doba se zkvalitňuje a zvětšuje.

Rozumové poznávání se opírá již o analytické a konkrétní myšlení, které usnadňuje lepší orientaci ve světě, jeho zobrazeních, znacích, tvarech apod. Dítě si tak lépe všimá podobností i rozdílů a odlišností. Začíná také dospívat k pochopení vztahů a souvislostí mezi jevy, které se postupně vyvíjí až ke schopnosti určitých zevšeobecnění a kategorizaci. Myšlení tak postupuje od konkrétního k abstraktnímu.

Paměť je trvalejší a podkládána záměrem, ale je ještě daleko častěji mechanická než přímo logická. Nicméně logická paměť postupně nabývá převahy a výborně je již vyvinutá schopnost sluchové analýzy a syntézy.

Slovní projev dítěte by měl obsahovat věty i jednodušší souvětí, a neměly by se již objevovat nedostatky ve výslovnosti. (6 : 45)

Děti tohoto věku si už naplno uvědomují plynutí času a konečnost každého lidského života, a i jejich truchlení při ztrátě někoho blízkého má už v podstatě dospělý ráz.

Dítě v tomto období již dokáže dobře odlišit hru od povinnosti, a zadané úkoly se snaží splnit a dokončit, a to i přes objevivší se překážky. Mělo by být připraveno se podřídít rytmu školních hodin a vyučování, kontrolovat své okamžité nápady a impulzy, a po delší dobu zaměřovat svou pozornost i k podnětům, které nejsou příliš atraktivní, zajímavé či lákavé.

Pro adekvátní výkonnost ve školním prostředí je důležité, aby dítě bylo na úrovni značné emocionální stability, bylo pokud možno co nejodolnější vůči frustracím a bylo schopno bez větších potíží přijímat i případné dílčí neúspěchy. Naopak překážkou výkonnosti je jednoznačně přílišná citlivost, tréma a napětí, obavy a strach. Důležitá je sociální zralost, kterou tvoří především důvěra a ochota ke spolupráci, která se projeví nejvýrazněji právě při několikahodinovém odloučení od rodinného prostředí a podřízení se cizí autoritě.

Podmínkou dobré adaptace na školu je i dovednost dítěte začlenit se do skupiny vrstevníků, která by měla mít své základy v předškolní výchově v mateřské školce. Dítě by se spolužákům mělo umět přizpůsobit a brát na ně potřebné ohledy. Dítě se v jejich společnosti dostává do soutěživě laděných situací, současně se však také učí vzájemné pomoci a spolupráci. Školní věk je dobou kamarádství a družného života. Dítě je zpravidla zapojeno do různých společenských okruhů mimo rodinu – nejrůznější kroužky, sportovní aktivity, organizované i spontánně vzniklé dětské skupinky apod.

I citová vyspělost dítěte a odolnost nervového systému je zpravidla taková, že náporů ze změny prostředí je schopno přijatelně zvládat.

Role, do jaké se dítě dostává v situaci školáka, výrazně ovlivňuje kvalitu jeho sebeobrazu. Sebedůvěra a sebeúcta se totiž mimořádně významně utváří v interakcích ve skupině vrstevníků a dovíjí se od dosažené role a pozice v ní. (6 : 46)

Poslední pro školu významnou schopností je tzv. úkolová zralost, nebo zralost pro práci, která je úzce spojena právě s citovou a sociální celkovou zralostí dítěte.

Hlavním druhem činnosti se v tomto období stává učení, děti se učí především čtení, psaní, počítání a sociální kooperaci. Vyvíjí se sebekontrola frustrační tolerance vůči konfliktům se sousedy, spolužáky, učiteli a dalšími. Velký vliv na utváření a rozvíjení osobnosti dítěte má tedy přirozeně vedle rodiny také škola. Psychický vývoj dětí v této životní fázi bývá poměrně harmonický.

Dokonce i pro děti v tomto období stále ještě zůstává důležitým nějaký jejich soukromý předmět, hračka, které se často svěřují s potížemi, trápením a starostmi, které nemohou dost dobře svěřit rodičům nebo dospělým. Toto až rituální chování posiluje autonomii dítěte. Často mají v tomto období děti touhu pořídit si domácí zvíře, a dnes jsou slyšet již mnohá doporučení, že by se tomuto přání, je-li to jen trochu možné, mělo vyhovět. Samozřejmě je třeba počítat s tím, že dítě veškerou péči o zvíře samo nezvládne. Pro rodiče pořízení domácího mazlíčka pochopitelně znamená množství dalších povinností navíc, ale přináší i jedinečnou příležitost k nové formě trávení společného volného času, vedení dítěte k povinnostem, které z hlediska potřeb živého tvora nelze opominout, vede je k odpovědnosti a adekvátnímu chápání vlastních možností. Mimo to vše je vede také k blízkému vztahu k přírodě a životnímu prostředí. (4 : 42)

Magický věk tedy po ukončení docházky do mateřské školy pomalu odeznívá a je překrýván racionálnější myšlením. Změna vnímání a chápání reality záleží na konkrétním dítěti a jeho rodinném prostředí, neboť rodiče silně ovlivňují dítě v jeho myšlení. Tento vliv se doráží ve způsobu, jakým s ním mluví a jednají, jakou míru autonomie a podílu na společném rozhodování mu přiřknou, jak se dorozumívají mezi sebou – tzv. pasivně osvojenou slovní zásobou, způsobem řešení problémů i postoji ke skutečnosti.

Děti jsou si v tomto období už dobře vědomy toho, že svět nekončí za dveřmi domova a méně se obávají nových zkušeností. Většinou mají zkušenosti s chodem života ve skupině dětí a cítí se mezi nimi obvykle dobře. Měl zde tak být zájem o budování vnějších vztahů, o hledání nových kamarádů a kamarádek. Skupina vrstevníků je zákonitě cílovou skupinou sociálního vývoje. Z této skupiny si jednou budou volit své životní partnery, přátele, milence atd. Životní jistota, kterou dítě získalo dříve ve vlastní rodině, mu dodává patřičné sebevědomí, chrání je přes stresem v konkurenci dětí a umožňuje mu osvojit si mnohé tzv. prosociální vlastnosti. Důležitým faktorem podmiňujícím zařazení do kolektivu, je mimo jiné účast na skupinových hrách, které jsou v tomto věku velice oblíbené a mají zřetelné rituální rysy – hrají se v určité době na určitých místech či roční době, mají přesná pravidla a způsob přijetí účasti na nich od nových zájemců. Tyto hry mají svůj velký význam nejen mimo školní prostředí, ale i v něm, odehrávající se o přestávkách či ve školní družině nebo jako oživení výuky např. v tělocviku nebo při různých výletech do přírody. Bohužel kreativní hry, podstatně přispívající skupinové výchově, ke společenství a zařazení do něj, jsou stále řidší, mluvíme-li o volném čase. Tento je dnes velkou měrou naplněn naplánovanými aktivitami, jako například sportovní tréninky, jazyková výchova apod. (4 : 47)

Dítě je schopno si hrát s druhými dětmi a ve hře spolupracovat, ve vztahu k druhým projevuje soucit i soustrast, dovede se spolu s nimi smát a bavit se. Právě v tomto věku se kladou základy velmi důležitého lidského citu přátelství. Podmínkou takového zdárného vývoje ovšem je, aby dítě ve své vlastní rodině mělo i nadále zázemí jistoty. Spolehlivý přístav, odkud je vydává k poznávání světa a kam se může vždy bez rozpaků vracet.

Se vstupem dítěte do školy dostává definitivní podobu to, co se započalo již mateřské školce. Svět dítěte je rozdělen na sféru školy jakožto pracoviště a sféru domova jakožto místa odpočinku, zábavy a intimity, oba tyto světy se však nutně prolínají.

Děti přinejmenším až do doby puberty nebo do doby těsně před ní nijak nehodnotí své životní postavení. Život přijímají takový, jaký je, nebádají zda by mohl být lepší nebo horší. Časové rozpětí prožitků je ještě velmi krátké, obvykle ze dne na den. (9 : 117)

## **4.2 TĚLESNÝ VÝVOJ**

Tělesně v tomto období děti hodně rostou do výšky, proto se tomuto období často říká první puberta.

Motoricky je dítě schopno ukázněné a cílené pohybové aktivity, je sto se v tomto směru po jistou dobu bez potíží ovládat a kontrolovat. Fyzicky jsou v tomto období děti obvykle ve velmi dobré tělesné a zdravotní kondici a dosahují překvapivě velké výkonnosti. Nicméně mají právě pro toto velké množství koncentrované energie sklon k přehánění, na který je třeba dát pozor.

## **4.3 VSTUP DÍTĚTE DO ŠKOLY**

Při vstupu do školy má už dítě velkou část svého tělesného a duševního vývinu za sebou.

Má zvládnuté základní pohybové dovednosti, osvojené přinejmenším základní kulturní návyky, umí již dobře komunikovat, dokáže přijímat úkoly a spolupracovat na společném díle. Ovládá velmi bohatou škálu citových projevů, od soucitu po sebevědomí.

Zejména nejmladší školní věk, tj. mezi šestým až osmým rokem života, obsahuje v mnohém znaky období přechodného, v určitých směrech doznívá ještě doba předškolní. Díky rapidnímu tělesnému vývoji je v této vývojové fázi u dětí přechodně oslabena nervová soustava, což je navenek pozorovatelné jako zvýšená únavnost, neklid a tím i zvýšená potřeba pohybového uvolnění. Problémem v prvních třídách pak ani tak není děti něčemu naučit jako je spíše udržet ukázněné a v klidu.

Dětem v počátcích školní docházky ještě velmi často splývají hranice mezi vlastní fantazií a skutečností. Pohádky jsou stále ve velké oblibě, neboť pomáhají dítěti fantazií se přenést do jiných světů a překonat všechny logické nesrovnalosti.

Stejně tak sugestibilita je stále velmi silná, tak například odchod jednoho dítěte na toaletu v době vyučování vede k tendenci postupného odchodu i všech ostatních, ačkoli by pro svou potřebu samy nenalezly objektivní podnět.

Zajímavý je vývoj sociálních vztahů mezi dětmi ve školním prostředí i v tom směru, že na úplném počátku školní docházky není dětmi pocítováno jako něco nepatřičného vodění se za ruce například při společné vycházce, kdežto v pozdějších letech by takového důvěrnosti již byly hodnoceny jako jisté ponížení nově se tvořící mužské a ženské důstojnosti.

Značné nároky školy vyplývají ani ne tak z požadavků kladených na vědomosti a dovednosti, ale z nároků na vyspělost a zralost nervového systému. Právě kvalita nervového systému určuje schopnost soustředění, míru pohyblivosti, vytrvalost v práci a odolnost vůči vedlejším rušivým podnětům. Prvotní odchylky se ve srovnání dítěte s ostatními nicméně rychle vytrácí, jak s věkem postupuje i zrání nervové soustavy. Obecně děvčata vyspívají nervově, povahově i sociálně rychleji než chlapci. Rozdíl při nástupu do školy činí podle zjištění běžně až tři čtvrtě roku.

Někdy je vhodné po individuálním vyšetření dítěte psychologem přijmout odklad školní docházky o rok. Dítěti se tak poskytuje čas, aby zralost jeho nervového systému postoupila. Podmínkou však je, aby nezůstalo bez vedení a pomoci, naopak je třeba se dítěti zvýšeně věnovat, dávat mu co nejvíce příležitostí spontánně a se zaujetím pracovat na zajímavých předškolních úkolech. Například učit se zacházet s pracovním (psacím, kreslicím) náčiním, rozvoj zrakového a sluchového vnímání, učení souhře a kooperaci s ostatními dětmi. Vhodné je umožnit dítěti nadále chodit do mateřské školy. Děti takto vedené v průběhu odkladu školní docházky se už zhruba po půl roce jeví dokonce jako celkově vyspělejší a výkonnější než jejich vrstevníci, kteří do školy nastupují standardně. Naopak děti s doporučeným odkladem, které přesto do školy nastoupí, pak obvykle strádají, a i přes třeba přijatelný prospěch prožívají školu jako zdroj úzkostných zážitků a nejistoty.

Děti se musejí podřídit tlaku na výkon, učit se sebekázní, podávat výkony i přežít nudu.

První vstup dítěte do školy je od značné míry odvislý od předchozích zkušeností s mateřskou školou. Byly – li zkušenosti pozitivní, je nástup do školy o mnoho snadnější, dítě má odvahu bez obav se postavit novým požadavkům. Už zastrašené děti mají bohužel pochopitelně horší start a jsou tak od samého počátku znevýhodněny. Měla by jim proto být ze strany rodičů i pedagogů věnována zvláštní pozornost a zejména povzbuzení. (4 : 42)

Rané zkušenosti se školou mohou utvářet celou školní docházku, a to jak pozitivně, tak negativně. Velkou roli hrají i očekávání samotných dětí, někdy v představě že se v krátké době konečně mnohému naučí, některé děti jsou naopak zklamány že se od nich nežádá zase tolik a že látku tak snadno zvládají. Poměrně hodně dětí se dokonce těší na osobnost učitele jako na novou dospělou kontaktní osobu a je pro ně těžší vyrovnat se se zjištěním, že se o něj musí dělit se všemi ostatními dětmi. Jiné děti hodně očekávají od svých spolužáků a jsou zklamané, když se jim hned první den nepodaří uzavřít nebo navázat žádná nová přátelství. Svá očekávání jsou děti již s to velmi jasně formulovat, zároveň je však také velmi rychle měnit a přizpůsobovat konkrétní situaci. (4 : 42)

Dítě vstupující do prostředí organizované školní výuky a soutěže s druhými dětmi žije ve světě objektivních dějů, tíhne k dobrodružství, je zvýšeně pozorné ke všemu, co se děje v jeho blízkosti a citlivě zaznamenává všechny nesrovnalosti. Děti v tomto věku obzvlášť tíživě snášejí rodinné neshody, rozvod rodičů, alkoholismus rodiče apod., a všechny tyto negativní jevy se velmi zřetelně na dítěti odrážejí právě v oblasti školní výkonnosti, jak bude pojednáno níže.

Co se týče postojů rodičů ke školním začátkům dítěte, často bývá v rozporu proklamované tvrzení že štěstí a spokojenost dítěte je přednější než školní prospěch, když se dobré výkony a štěstí brzy slije v jedno a totéž. Toto však děti velmi senzitivně vycítí a pak velmi trpí tím, že musí rodiče zklamat. Očekávání jsou tedy samozřejmě přínosná, měly by se však vždy řídit podle dítěte a podle něj se také měnit. Jsou-li pak tato očekávání špatná, mají negativní dopady na dítě, mnohdy i na podvědomé úrovni – dokonce i mnohá psychologická tvrzení a poučky vypovídají o tom, že lidé mají tendenci chovat se v souladu s očekáváním, jež jsou jim prezentována anebo jimi předpokládána, a tak se negativní očekávání např. patologických projevů chování od dítěte, jež má jednoho rodiče sociálně méně přizpůsobeného, snadno přetvoří právě do takového problémového chování, jež je od něj čekáno. (4 : 43)

Další kapitolou je pocit sounáležitosti se třídou, které se samozřejmě učitelé snaží a v maximální možné míře využít a integrovat ve třídě všechny žáky pokud možno rovnoměrně nebo alespoň co možná nejvíce vyhovujícím způsobem. Může samozřejmě existovat velké množství nejrozumnějších důvodů, proč se dítě nedokáže ve třídě zařadit, jako například proto že je učitel nemá příliš v lásce, že rodiče nejsou integrováni ve společnosti nebo místě bydliště a dítě se z loajality k jim chová stejně (týká se především cizojazyčných rodin), nebo naopak se rodiče až příliš přizpůsobují, nebo dítě žije tou nevědomou částí, tzn. tou stranou rodičů, která je potlačena nebo nepřijata. (4 : 44)

## 4.4 KONFLIKTY V RODINĚ A ZMĚNY VE ŠKOLNÍM CHOVÁNÍ DÍTĚTE

Kupodivu, občasné domácí rodinné hromy a blesky, konflikty a napětí nemají na dítě tak zhoubný vliv, jak by se někdy dalo předpokládat. Nicméně toto samozřejmě platí pouze za jedné a velmi důležité podmínky, že dítě má ze svého rodinného společenství primární, dřívější, hluboký a trvalý zážitek, že se členové rodiny mají rádi a že k sobě patří. Dítě dokáže velmi jemně a překvapivě citlivě rozlišit, jakou povahu a závažnost aktuální rodinné konflikty mají, a velmi důležitý pro ně je zažitý prožitek a pozorování dovednosti a schopnosti usmíření. Nicméně cítí – li dítě nelásku, chlad, lhostejnost a nepřátelství hlubšího rázu, ztrácí velmi rychle jistotu a rovnováhu. (11 : 17)

V intimitě rodinného soužití mají dokonce nejružnější drobné či větší rodinné sváry a konflikty, k nimž život běžně vede a jimž se nedá vždycky předejít nebo vyhnout, svou výchovnou hodnotu. Rodiče v nich projevují silnější stránky své povahy i své slabosti, a děti je na základě nich přirozeně soudí a berou si z jejich jednání následováníhodný i odstrašující příklad. Velkou většinou je poučení pozitivní, neboť velkou většinou se domácí konflikty pozitivně vyřeší. Tak jako výchovným vyzněním trestu je odpuštění, tak zde je výchovným vyzněním domácího konfliktu usmíření. (11 : 37)

Vedle rodinného prostředí je nejdůležitějším činitelem výchovy také školní prostředí, dítě v ní tráví mnoho času, je hlavní náplní jeho činnosti a působí na něj prostřednictvím učitelů i vrstevníků po dlouhou dobu. A často právě na školním chování a výsledcích dítěte lze pozorovat zřetelný odraz změn odehrávajících se v prostředí rodinném, které by jinak navenek ani nebyly zřejmé a rozpoznatelné. Toto poznání je pak nebo by mělo být významné pro posouzení aktuálních školních výkonů dítěte z hlediska učitele, který by trvalejší a závažné konflikty v rodině dítěte měl reflektovat a promítnout alespoň zčásti do způsobu a přísnosti posuzování jeho výkonnosti.

Nejčastějšími negativními projevy ve školním chování dítěte, odrážející rodinné nesrovnalosti, pak jsou:

### 1. nepořádnost a hádavost

Může být následkem vlivu celkové rozháranosti domácího života dítěte, když jeho svět ztratí obvyklý řád a jistotu, důležitost materiálních maličkostí ztlačí do pozadí, souvisí

i s dále zmíněnou narušenou schopností pozornosti a soustředění. Hádavost je spojena s narušením vztahů k okolí a komplexní podrážděností dítěte, je jistou formou ventilace vnitřního napětí.

## **2.           samotářství**

Je důsledkem celkové ztráty důvěry ke světu, který se mohl například rozvodem rodičů dokonce zcela rozpadnout, je často reakcí na nějaké výchovné selhání rodičů a silný prožitek jejich nespolehlivosti. Souvisí velmi úzce se ztrátou sebedůvěry a intenzivním pocitem odcizení se celému okolnímu světu, který na dítě a jeho citlivost naprosto a bohužel častokrát opravdu v ničem nebere ohled.

## **3.           nepozornost**

Dalším velmi typickým a pravděpodobně také nejvýraznějším projevem je takzvaná duchem nepřítomnost , jenž je přirozeným a pochopitelným důsledkem dětské plastické, barvitě a především silné fantazie – dítěti ještě velmi dlouho poté, co bylo svědkem domácích scén a potyček, nesrovnalostí a konfliktů, defilují před očima obrazy těchto prožitků, a to i tehdy, kdy se takových scén přímo neúčastnilo.

## **4.           neukázněnost a rvavost**

Tyto projevy v chování mají znatelnou spojitost především se ztrátou autority, když se z nějakých důvodů původní vzory moudrosti a správného chování reprezentované především rodiči, v očích dítěte najednou zhroutí do uzlíčku prázdných frází a nepravd. Svůj význam tu mimo to může mít i potřeba vyrovnání se se zvýšenými pocity méněcennosti a křivdy. Projevuje se jako agresivita vůči kamarádům a vrstevníkům a vzdorovitost vůči působení dospělých. Dítě často takovým chováním i více či méně uvědoměle napodobuje chování rodičů, nebo mu takovéto nežádoucí chování slouží jako ona již výše zmíněná forma ventilace negativních domácích prožitků.

## 5. neoblíbenost

Objevuje se v menší míře než předchozí vlastnosti, lze ji ale znatelně vyzorovat. Ve své podstatě je především důsledkem všech výše zmíněných projevů.

Následkem skutečně vážných, trvalejších a hlubokých konfliktů a rozkolů v rodině, nevhodného nebo nepřiměřeného výchovného působení pak často bývá celková **neurotizace** dítěte. Neurotizace se mimo jiné nevyhnutelně a znatelně projevuje také ve školním prostředí a značně dítěti ztěžuje jeho uplatnění zde, protože je nesporně jedním z primárních faktorů zhoršujících celkovou **adaptabilitu a adaptovanost** dítěte. Neurotické děti jsou svými vrstevníky o poznání hůře přijímány do kolektivu, protože s nimi není zrovna snadné vyjít, ostatní děti je neumějí dosti dobře pochopit a ani tak adekvátním způsobem odpovídat na jejich odlišné, přemrštěné nebo těžko vysvětlitelné reakce. Mimo to neurotické děti kladou zvýšené nároky na práci učitele, neboť ten jim musí přizpůsobit svůj přístup a zaměřit působení také na zkvalitnění atmosféry a interakcí ve třídě. V neposlední řadě je neurotizace jednoznačným ukazatelem nevhodného působení v rodině, ať tedy následkem rodinných konfliktů či pouhého špatného výchovného přístupu k dítěti. U velmi citlivých dětí může být neurotizace založena a spojena jen se samotným nástupem do školy a tím do role školáka, kdy se dítě neumí samo s novým prostředím a kladenými nároky dobře vyrovnat. Neurotizace je v dnešní době velmi rozšířený jev, často bývá a může být účinně řešen za pomoci a součinnosti školního nebo poradenského psychologa.

### Nejčastější projevy neurotizace jsou:

1. bezdůvodná podrážděnost
2. – „ - úzkostné stavy
3. těžké usínání
4. automanipulační návyky
5. stranění se kolektivu
6. nechutenství bez somatické příčiny
7. pomočování
8. hypochondrie
9. nápadné pohyby (tiky)
10. zadržávání řeči, koktání

11. červenání v přítomnosti cizích lidí, nemluvnost, nejisté chování
12. výbuchy zlosti

Pozitivním zjištěním, co se týče řešení těchto negativních odchylek a projevů chování nakonec ale může být fakt, že i za velmi nepříznivých rodinných podmínek mohou být děti přesto dobře vychovány, patologické projevy v chování odstraněny či eliminovány na přijatelnou míru a děti samotné stabilizovány posléze ve školním výkonu, začnou – li se rodiče po určitém zklidnění krizové situace nebo za pomoci odborníků ve vyřešení výchovných nedostatků náležitě dítěti věnovat. V opačném případě je oproti tomu dost pravděpodobné, že se následky neodpovědného chování rodičů projeví v trvalejším narušení charakteru – labilitě a, nejistotě při volbě užšího kolektivu a nespolehlivosti.

# ZÁVĚR

Rodina je základním stavebním kamenem ve všech lidských společenstvích, je to instituce, která je bez ohledu na aktuální ekonomické, kulturní a organizační podmínky konkrétní společnosti ustavena, ač třeba v různých specifických a variabilních formách (mnohoženství a islám, tradice multigeneračních rodin, nebo partnerství osob stejného pohlaví), dá se říci že vždy. Už to samo o sobě vypovídá dosti o tom, jak důležitou a nepostradatelnou jednotkou společnosti právě rodina je. Rodinu si člověk nevybírám, ani si nevybírám zda vůbec nějakou bude mít či nikoliv. Kvalita péče, kterou společnost poskytne jedincům, které postihne takový osud, že nikoho z rodiny nemají nebo jsou z nějakého důvodu převedeni do péče státu, však nikdy nemůže působení a výchovný vliv rodiny zcela plnohodnotně nahradit, přes veškerou dobrou vůli a snahu. Rodina má svá nezaměnitelná specifika, a její význam tkví především v hloubce, trvalosti a intenzitě působení, jež na své členy vyvíjí. Nicméně to zase na druhé straně podtrhuje fakt, že děti, které jsou nuceny žít v nefunkčních, narušených či přímo patologických rodinách, by měly být společností daleko citlivěji registrovány a jaksi přiblíženy možnostem cizí pomoci. Stále je totiž rodina v povědomí velké části veřejnosti hluboce zakořeněna jako nedotknutelný fenomén, snad v odraze ducha a tradic dlouhých staletí, a vlivu idejí křesťanské morálky, kdy byla rodina bezvýjimky vnímána jako něco zcela posvátného. Bohužel tak mnohdy může dojít k přehlížení a zlehčování výpovědí dětí, obzvláště těch mladších, o jejich pocitech a náhledech vůči nevhodnému rodinnému prostředí. Dospělí často z přesvědčení, že děti neumějí ještě situaci zdaleka objektivně posoudit, své pocity zveličují, události si špatně vysvětlují nebo, a to především, jsou prostě jen ke svým rodičům příliš kritické, pak zcela opomíjí reálné a hluboce interní výpovědi o negativních jevech v rodině dítěte. Tato rodičovská solidarita je pak sice možná přirozená i pochopitelná, ale může mít zcela fatální důsledky. Vyslyšení takovýchto referencí ze strany dětí nabývá důležitosti právě v období školním, kdy se pedagog přirozeně stává mimo rodiče samotné další nejbližší autoritou v okolí dítěte. V naprosté většině případů se totiž dítě na nikoho dalšího z rodiny obrátit nemůže, neboť by se setkalo se strohým a příkrým odmítnutím a odkazem na nezpochybnitelnou autoritu rodičů, v lepším případě s jejich obhajováním. Právě v mladším školním věku dítěte, pak jak bylo v předchozích kapitolách rozebráno, se však všechny negativní jevy v rodině zřetelně a vždy odrážejí na projevech chování dítěte ve škole – a zde tím nastává zlomový moment a klíčová úloha pedagoga, který

by si měl takovýchto projevů cíleně všímat, pozorovat bedlivě změny či odchylky v chování dětí a pokud možno se i menšími či méně zřetelnými indiciemi zabývat, nejlépe ve spolupráci se školním psychologem či popřípadě sociálním pracovníkem. V každém případě by měla být ze strany celého širšího okolí a společnosti jako takové co nejvíce reflektována úloha rodiny pro optimální rozvoj dítěte, neboť odraz všech událostí odehrávajících se v rodině, se v dítěti nevyhnutelně nějakým způsobem, ať na uvědomované či nevědomé úrovni, uloží a do značné míry pak determinuje jeho osobnost v celém dalším životě. Nevhodné působení rodiny a její psychické důsledky lze samozřejmě v pozdějším věku potlačit či dokonce překonat sebevýchovou, to ale nezmění fakt, že co si člověk jednou prožil v dětském věku, už z něj nikdo nemůže vymaže. Nemluvě o nepopsatelně těžší cestě životem, kdy člověk pocházející z nefunkční rodiny nejen musí překonávat objektivní životní potíže a zvraty, ale především, a to je ze všeho nejtěžší, se musí vyrovnávat s negativními důsledky v sobě, které ztěžují a komplikují vše co se ho dotýká, od prosté denní komunikace s lidmi, vnímání interakcí, přes celkové cíle snažení a způsob dosahování těchto cílů, konče intimními vztahy a chováním ve vlastní založené rodině. Současná rodina dnes prochází mnoha celospolečenskými změnami, mění se její ustavení i charakter. Výchova dětí v jejím rámci pod tlakem uspěchané a všemožnými nároky předimenzované doby jakoby často zatlačovala její smysl, význam, a zejména prostor pro ni do pozadí. Nicméně ať už je rodina a výchova dětí v ní uskutečňována a pojímána jakkoliv, a odehrává se jakýmkoli prostředky a formami, myslím si, že její formální společenská podoba není rozhodující. Rozhodující je, jaký svět a domov rodiče dokáží dítěti vytvořit, neboť právě jejich děti ponesou výsledky jejich úspěchů i nezdarů svým životem dál a budou se jimi podílet na vzájemných vztazích a uspořádání celého našeho společenství.

# RESUMÉ

Na počátku práce jsem se snažila postihnout pojem rodiny jako takový, nejčastěji uváděné typy rodiny a nastínit v návaznosti na to specifickou problematiku jejích vztahů, mezi jejími členy nejužšími i širšími, ale i ke společnosti jako celku. Funkce rodiny uvedené posléze vypovídají již ve svém výčtu značně o samém dosahu působení instituce rodiny. Vztahy v rodině, vzájemné působení jejích členů a vliv rodiny na rozvoj vlastností specifických pro mladší školní věk dítěte je rozebráno ve druhé kapitole. Rodina, jako nejzákladnější výchovný činitel ve výchově dětí má své více či méně vyhraněné typy, metody a způsoby výchovy, uvedené v další části práce, a mimo nich jsem se pokusila nastínit i dvě nesmírně důležité složky, jež jsou neoddělitelnou součástí výchovného působení rodiny, tj. oblast rodinného prostředí a rodinné atmosféry. Ve druhé části práce jsem se zaměřila charakteristiku dětí mladšího školního věku a nastínit problematiku spojené s nástupem dětí do školy. Poslední díl práce je zaměřen na rodinné konflikty a jejich vliv na dítě jako takový, ale především ve spojitosti se změnami školního chování a školní výkonnosti dítěte. Závěrem je zamyšlení nad fenoménem rodiny a nad reflexí nefunkčnosti rodiny ze strany dětí i nejbližších dospělých a především pedagogů, včetně důsledků s tím spojených.

# ANOTACE

Rodina je stále po celém světě základní jednotkou společnosti. Její ustavení není sice podmínkou, zato však nejlepším podkladem pro potomstvo a zabezpečení jeho optimálního vývinu. Rodina je v průběhu dorůstání dítěte určujícím a téměř výhradním činitelem jeho výchovy a rozvoje, později v dospělosti pak základní referenční skupinou, od níž člověk odvozuje své postavení i směřování ve společnosti a životě. Úroveň a kvalita jejího působení pak je v tomto kontextu zásadním zájmem nejen členů vlastní rodiny, ale celé společnosti. Výchova v rodině je vždy odrazem celkové úrovně společnosti a jejího uspořádání i faktických podmínek, a jejím hlavním posláním je co nejlépe připravit člověka pro život tak, aby on sám co největší měrou přispěl společenskému rozvoji.

## KLÍČOVÁ SLOVA

Rodina – výchova – vztahy – rozvoj -děti mladšího školního věku – škola

# ANOTATION

*All around the world is family still the basic unit of society. It's adjustment is not necessary, but it holds the best background for having children and garanty of their optimal growth.*

*During children's growing up is family major and almost exclusive guarantor of their upbringing and proficiencie, later in adulthood it serves as a basic reference group, to which a man inference his position and focusing in life and society. It's standart and quality of working then is the underlying interest not only for the membres of family, but for the whole society. Upbringing in family always reflects the general highness of society, it's organization and factual conditions, and it's main aim is manage to prepare a man for living in society beeing able to assist with it's further improvement.*

## **Key words**

*family- upbringing – relations –proficiencie - children of the young school age – school*

# LITERATURA A PRAMENY

1. Bláha, Arnošt. Sociologie dětství. 1.vydání. Brno : Komenium, 1948
2. Dobrovolská, Dana. Slovo o vývoji a výchově dítěte. 1. vydání. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1978
3. Jůva, Vladimír. Základy pedagogiky pro doplňující pedagogické studium. 1.vydání. Brno: Paido, 2001
4. Kaufmanová – Huberová, Gertrud. Děti potřebují rituály. 1. vydání. Praha : Portál, 1998
5. Kohoutek, Rudolf. Vývojová psychologie, učební texty. 1. vydání. Brno: Institut mezioborových studií Brno, 2003
6. Kohoutek, Rudolf. Sociální psychologie. Brno : Institut mezioborových studií Brno, 2003
7. Leman, Kevin. Sourozenecké konstelace. Praha : Portál, 1997
8. Matějček, Zdeněk. Výchova dětí v neúplné rodině. 1. vydání. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1975
9. Matějček, Zdeněk. Rodiče a děti. 1.vydání. Praha: Avicenum, 1986
10. Matějček, Zdeněk. Dítě a rodina v psychologickém poradenství. 1. vydání. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1992
11. Matějček, Zdeněk. O rodině, vlastní, nevlastní a náhradní. Praha : Portál, 1994
12. Matějček, Zdeněk. Co děti nejvíc potřebují. 1. vydání. Praha : Portál, 1994

13. Mazánková, Libuše a Vavrečková, Marie. Sylabus k předmětům Teorie výchovy, Typologie výchovných potíží, Základy didaktiky. 1. vydání. Brno: Institut mezioborových studií Brno, 2003
14. Nevoránek, Jaroslav a Řehoř, Antonín. Kapitoly ze sociologie rodiny. 1. vydání. Brno : Institut mezioborových studií Brno, 2004
15. Ouroda, Karel. Základy pedagogiky. 1.vydání. Brno: Institut mezioborových studií Brno, 2003
16. Sekot, Aleš. Sociologie v kostce. 1.vydání. Brno: Paido, 2002
17. Trnka, Vojtěch. Děti a rozvody, studie o adaptovanosti dětí z rozvrácených rodin. 1. vydání. Praha : Avicenum, 1974
18. Vízdal, František. Sociálně psychologický výcvik. Brno : Institut mezioborových studií Brno, 2005
19. Vízdal, František. Základy psychologie. Brno : Institut mezioborových studií Brno, 2005
20. Zapletal, Ladislav a Jilčík, Tomáš. Sociologie 1. Vybrané kapitoly ze základů sociologie a demografie. 1. vydání. Brno : Institut mezioborových studií Brno, 2002

## JINÉ PRAMENY